

"וולפי, אנייה אחת נסעה בלעדינו.

באנייה הבאה אני נוסעת. איתך, או בלעדיך".¹

הגירת משפחות יהודיות מפולין אל מעבר לים באביב 1940

אפרת קנטור*

תקציר

מחקר זה בוחן הגירה עצמאית של משפחות יהודיות מפולין באביב שנת 1940 לפלשתינה ולארצות המערב. התחושה כי שלב חדש עומד להתרחש בחיי היהודים בפולין, דרבנה אותם להסתכן, להתנתק מהמשפחה הרחבה ולבחור בדרך של יחידים ולא של הרבים. לפנינו חבורה לא מאורגנת שהופכת לקבוצה רק במחקר זה, עקב ההחלטות שהובילו אותם מפולין אל מעבר לים.

המאמר מתחקה אחר תחנות מסעם ומברר האם ניתן להגדירם כבורחים או כמהגרים של הרגע האחרון. המסע שעשו וההכנות שהובילו לביצועו נחקרים באמצעות מקורות ועדויות שטרם הוארו. האם יש אפיונים כלכליים או פוליטיים ייחודיים לקבוצה זו?

קבוצת הזוכרים במקרה הנידון במאמר זה היא קבוצת ביניים. רגל אחת נגעה באירועי הכיבוש הגרמני ונכוותה מהם, והשנייה משכה להצלה ביבשת החדשה. מספר חודשים לאחר שחילצו את עצמם, כבר הגיעו ידיעות על רצח המוני של בני משפחה או קהילות מוכרות. זיכרון המסע מתחיל בחרדה ובמצוקה ובוקע אל הצלחה, אופטימיות והצלה. כיצד סיפרו את סיפורם והאם היה לו מקום במדף הזיכרון?

מילות מפתח: יהודי פולין, הגירה, הגירת מנוסה, עיצוב זיכרון, מגדר, עלייה, שואה

***ד"ר אפרת קנטור,** המכללה האקדמית "כנרת"

מבוא

הייתי רוצה לנסוע לפלשתינה, אבל לא באנייה או ברכבת, אלא עם סוס ועגלה בדרך היבשה. דרך אוסטריה, הונגריה, יוגוסלביה, יוון [...] דרך טורקיה האסיאתית, ואחר כך לפלשתינה. אקח אתי דוב מאלסקה בכלוב [...] אחי ואני בבגדי טורקים. עם טורבן וקפטן רחב. אחי יגן במיתרי הלאוטה ואני אעשה להטוטים עם החרב ועם הפגיון כמו לוחם טורקי. ככה אני מצייר לעצמי את כל העניין הזה. (לבנת, 2009: 303)

כך כתב הילד היהודי הנס אנגרס בעיתון הילדים היהודי בגרמניה "קינדר רודנשאו" בשנת 1934. הדמיון של אנגרס בן ה-11 לא היה פורה מדי. שש שנים לאחר מכן, היו הרפתקאות אלה מנת חלקו של נחום לאופר בן הארבע, במסע הארוך שנועד להצילו מכשאנוב שבפולין ועד בומביי בהודו.

מילדות שמעתי על ספנים כורדים שבונים רפסודה מעורות מנופחים של כבשים. רפסודה על החידקל, כפרים ציוריים, לינה במערות, אוניית משא לבומביי [...] תמיד דמיינתי את אבא שלי כנסיך הודי, רוכב על פילים ומשתעשע עם קוברות. (לאופר, 2009)

ההגירה היהודית מאירופה ערב מלחמת העולם השנייה, בימים בהם לבשה התופעה ממדים של בריחה או הגירת מנוסה, נחקרה והוארה רבות. מרבית המחקרים והאוטוביוגרפיות שבמרכזם תולדות יהודי גרמניה בתקופת השלטון הנאצי, מסתיימים בפרק המתאר את ההגירה החפזה ומחירה מחד גיסא, ואת הסגירה ההדרגתית של השערים מאידך גיסא. אברהם מרגליות קובע כי "יהודי גרמניה שלא הורגלו למעשים של זיוף דרכונים, של שיחוד פקידים קונסולריים והברחת גבולות, גילו [לאחר 1938] תושיה רבה ומצאו פרצות [...] (מרגליות, תש"ן: 90). רות זריז (1990) ייחדה ספר שלם להגירת יהודי גרמניה ערב המלחמה ובשנותיה הראשונות לפריצתה. על נדירות התופעה ועל המחיר היקר שהיו מוכנים יהודים לשלם תמורת האפשרות להגר, ניתן ללמוד מסקירתה השיטתית של הכותבת. היא תיעדה אפילו יוצאים בודדים ועקבה במהדוק אחר מסעם. חנה לבנת (2009) התחקתה אחר תפקידה של עיתונות הילדים היהודית בגרמניה בהכנות המעשיות והנפשיות לקראת הגירת ציבור קוראיה. מריון קפלן מסיימת את מחקרה אודות חיי היומיום של יהודים בגרמניה בתיאור מדויק של אפשרויות ההגירה, המנוסה או הגירוש (Kaplan, 1998). גיא מירון בחן את הסיפור שרקמו היוצאים מגרמניה ועמד על ההבדלים שבין היוצאים בתקופה הראשונה לעליית הנאצים לשלטון לבין אלה שהגירתם הייתה חפזה כמוה כדחיפה (מירון, תשס"ה; אלקין, תשע"א). ביוגרפיות של יוצאי גרמניה ממקדות את הסיפור בניסיונות ההגירה ובמאמצים למצוא מקלט. יונה אטרמן, חבר קיבוץ גשר, סיפר על חייו בברלין וסיים בתיאור עלייתו לארץ ישראל והחיפושים הנואשים של הוריו אחר מקום מקלט. הם הגיעו ביולי 1939 לשנחאי (אטרמן, 2010).

סיפור חייהם, סבלם ומותם של יהודי פולין במלחמה, כולל בדרך כלל גם את ניסיונות הבריחה לכיוון שטחי ברית המועצות בשנה הראשונה לפרוץ המלחמה ואף את האכזבה של חלק מהבורחים. דן מכמן (תשנ"ח) סבור כי משנחסם למעבר הגבול החדש עם ברית המועצות, לא ניסו יהודי פולין לחצות את הגבול ולהסתכן. מכמן משווה דפוס התנהגות זה לירידה שחלה בהגירת יהודי גרמניה בשנים 1934-1937, לאחר היציאה המסיבית והבהולה בשנת 1933. ההנחה, שנבעה כמובן מניסיון קודם, הייתה כי הנאצים מנסים לדכא את היהודים, לרושש אותם ואף לגרשם, אולם לא הייתה תחושה של קטסטרופה. דב לוין תיאר את הבריחה המסיבית של

יהודים ממרכז פולין אל הגבול המזרחי ולשטחים שנלקחו על-ידי ברית המועצות מאז ספטמבר 1939. הוא בחר בכותר "תקופה בסוגריים" כדי לתאר את מצבן של הרפובליקות הבלטיות בשנים 1939-1941, ובכך הוא מיקד שאלה היסטוריוגרפית שטרם הובררה. האם אפשר לשייך תקופה זו לימי השלום טרם המלחמה, או לימי המלחמה שפרצה בהמשכם, ובתוך שאלה זו עולה גם שאלת ההצלה לרגע של היהודים (ליון, 1989).

בשנים האחרונות מתרבים המחקרים אודות פעילותם של גופים וארגונים בסיוע להגירה חוקית ובלתי חוקית מפולין ומארצות אחרות, בימי הדמדומים של ערב המלחמה (רובינסון, 2010; טובי, 2011). פרק הבריחה וההגירה כתגובה לפרוץ המלחמה, מופיע גם בהיסטוריוגרפיה העשירה של כל אחת מהקהילות היהודיות באירופה וגם בספרי עדות וזיכרון אישיים וקהילתיים (גוטמן, 2011).

מאמר זה מתחקה אחר יציאתן של משפחות מפולין מערבה בחורף הראשון למלחמה. ענייננו בכמה מאות יהודים שעזבו כבודדים את פולין באמצעות מסמכים חוקיים ומוזייפים מחדש דצמבר 1939 עד מאי 1940. נתיב יציאתם עבר ברכבת מוורשה דרך קטוביץ' לוונייה ומשם לגבול האיטלקי ולטריאסט. מאיטליה היו דרכי יציאתם מגוונות, באייה, במטוס או ברכבת. מרביתם שאפו להגיע לארץ ישראל, אחרים מצאו מקלט בארצות הברית.

א. [אפוליניר] הרטגלס (1883-1953), מנהיג ציוני שיצא מפולין בחורף 1939, תיאר בפירוט רב את קורות מסעו וההכנות שקדמו לו. לאחר שגרמניה כבשה את פולין, והתבססו הסדרי החלוקה עם ברית המועצות יחד עם אופני השליטה הגרמנית בשטחים השונים של פולין, חודשו גם קשרי הדואר עם ארצות ניטרליות או בעלות ברית לגרמניה. סטפן פורייסקי (Stefan Furiisky), קרוב משפחתו של נשיא פולין איגנאץ מושצ'יצ'קי, היה מנהל משרד חברת האניות "אדריאטיקה" בוורשה. עם התחדשות קשרי הדואר, קיבל פורייסקי מהמשרד הארצישראלי בז'נבה, בקשה והנחיה להסדיר יציאתם של 18 עסקנים ציוניים ובני ביתם. לכל אותם אנשים המתינו סרטיפיקטים לעלייה בטריאסט. פורייסקי שיחד פקיד גרמני והעריך כי הסידורים יעלו כאלף זהובים לאדם. כל הנוגעים בדבר עמדו בהבטחותיהם. ב-18 בדצמבר 1939 קיבלו עובדי המשרד הארצישראלי ועסקנים ציוניים אחרים בוורשה, דרכונים, אשרות איטלקיות והיתרי יציאה גרמניים כדי שיוכלו לעבור לאיטליה עד ה-2 בינואר 1940. כן צורפו כרטיסי נסיעה ברכבת מוורשה לקטוביץ'. המעבר מוורשה לקטוביץ' הוציא את הקבוצה מגבול הגנרלגוברנמן (Generalgouvernement - ממשל כללי), והביאם לאזור פולני שסופח לרייך השלישי והיה תחת שלטון צבאי. הם קנו גם כרטיסים מקטוביץ' לביטום ומשם לארנשטיין (ארנולדשטיין). כמו כן קנו בהמשך, תמורת סכום גדול, כרטיסים מהגבול האוסטרי לטריאסט. הרטגלס מתאר את הנסיעה ברכבת ואת השינוי בהתנהגותם של עובדי הרכבת הפולנים, שחלקם סירבו לדבר פולנית והשתמשו בגרמנית. בתחנת הברברג באוסטריה, המתינה הקבוצה לרכבת מברלין לוונייה ובינתיים הצטופפו סביבם חיילים גרמנים צעירים שהחלו להתגרות בהם. הסדר הושב על כנו באמצעות מלצר ורב-סמל. בתחנת הגבול ארנולדשטיין לקח איש הגסטפו את דרכוניהם בתואנה כי אחת החבילות לא נרשמה, אולם בהמשך החזירם והם הגיעו בשלום לטריאסט. בכל שלב במסעם נתקלו באנשים שסייעו והעלימו עין מתקנות, ובאחרים שהיוו גורם מעכב שסיכן באופן ממשי את המשך הנסיעה ואף את חייהם (הרטגלס, 1959). תיאורו של הרטגלס,

מאפיין את התחנות שעברו חברי הקבוצה בהם עוסק המאמר. אולם להם לא חיכו נציגי משרדים ארצישראלים בווינה ובטריאסט ולחלקם גם לא היו סרטיפיקטים לארץ ישראל. לפנינו פרק בהגירה יהודית שטרם נחקר. קבוצת היוצאים בחודשי החורף והאביב של שנת 1940 מפולין לכיוון איטליה הייתה קטנה, אולם קיומה מעורר שאלות מאתגרות. המאמר יעסוק בייחודם של היוצאים והאם בכלל ניתן לאגדם כקבוצה. המשפחות הנידונות כאן, היו בין האחרונות שהגיעו מפולין לארץ ישראל או אל מעבר לים. במשנה זהירות תיבחן השאלה האם לפנינו פרק בהחמצה משמעותית או הצלחה נדירה בתנאים בלתי אפשריים. העובדה שהנושא טרם זכה להארה מעלה גם את השאלה מדוע הם לא שימשו כמעבירי אינפורמציה ומה היה המידע שהיו יכולים להביא עימם? האם משכו את האלם גם לתוך הזיכרון המשפחתי שלהם, או באיזו נימה סיפרו את סיפורם וכיצד שזרו אותו לזיכרון הקולקטיבי הישראלי.

מתודולוגיה

עיקר המקורות במחקר זה הם זיכרונות בכתב ובעל-פה. חלקם נכתבו או נמסרו מיד עם הגעת המשפחה לחוף מבטחים, וחלקם נכתבו בשנים מאוחרות יותר. בשנים האחרונות תופסים יומני זיכרונות מקום של כבוד לתיאור תקופה. אסתר פרבשטיין קוראת להסרת החשדנות מיומני הזיכרונות ומבקשת לראות בהם טקסט אמיתי וכן, שיש לאמתו ולעמתו עם טקסטים נוספים, ממש ככל מקור אחר בן הזמן (פרבשטיין, תשנ"ח). אכן, יומני זיכרונות וסיפורים משפחתיים שהועברו בעיקר מאם לילדיה, יכולים להיות מקור חשוב ומהימן המנגיש את המתעניין בעבר לנופים אנושיים מרתקים, באמינות ובלא משוא פנים. בחינת הזיכרונות צריכה להיעשות במשנה זהירות. בהיעדר מסמכים תומכים אחרים, תהווה השוואה ביניהם מקור לאישוש ואימות. לסיפור שנמסר בעל-פה ונצרך על-ידי הילדים, מושאי ההצלחה וההעלאה, יש מקום חשוב בעיצוב סיפור ההגירה המוצלח. הסיפור המשפחתי נתמך במספר זעום של תמונות, תעודות ומכתבים, ומאומת בגיבוי סטטיסטי כגון רשימות עולים המצויות בארכיון הציוני בירושלים או מספרי הנכנסים והתפלגותם.

מרבית המקורות המשמשים במאמר זה, יתאימו להגדרה של Egodocument שהציע ההיסטוריון ההולנדי ז'ק פרסר, ובכך כיוון לכל טקסט בו כותב או מדבר המחבר על עצמו, מעשיו, זיכרונותיו ורגשותיו והוא נוקט באופן עקבי בלשון "אני". בין טקסטים זה נכללים יומנים, זיכרונות, צוואות, ספרי מסע ואוטוביוגרפיות (Kaspar von Greyerz, 2010). פעמים רבות, יצרני נרטיב כזה הם ילדים או נשים, המבנים אוטוביוגרפיה כמקור שיש בו כבוד רב לחיים הרגילים ומרחב לטקסט של מי שקולו אינו נשמע מעל בימות הציבוריות. התייחסות כזו תאפשר לי למקם את מקורות המחקר במדף הראוי להם, כסיפור המספר קורות משפחה מנקודת תצפית של מספר גיבור ההופך לעתים לעד. הוא מספר את שהוא יודע, מגובה מבטו ומאופק ראייתו ותו לא. כדי להביא עמדה זו בזהירות הנדרשת, אצמד לסיפור המסופר, תוך מודעות לזמן שעבר ולתפקיד החשוב של "מסננת הזיכרון".

סיפור ההגירה שיעמוד במרכז מחקר זה הוא "סיפור קטן" מכל בחינה שהיא. מספר המשתתפים בו שולי ומועט ועיקרו פחות מאלף איש. בדו"ח של המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית בארץ ישראל פורסם כי בשנת 1940 הגיעו לארץ ישראל 1,248 עולים מפולניה ו-4,232 עולים מגרמניה, מרביתם ללא נתינות גרמנית וחלק ניכר מהם שהה מספר חודשים בדרך, כלומר עזב את ארץ המוצא טרם פרוץ המלחמה (גורביץ', גרץ ובקי, תש"ה: 60-61).

התקופה בה אנו דנים ארכה מספר חודשים בלבד, מחורף 1939 ועד סתיו 1940. המסע שערכו המהגרים היה ארוך, אך קליטתם בארצות אליהן הגיעו, ובפרט בארץ ישראל, הייתה מהירה יחסית. הסיפור לא השפיע על אופני ההגירה של קבוצות גדולות וגם לא על פעולות ייחודיות מצד הממסד הציוני או שלטונות המנדט הבריטי. גורלו של "סיפור קטן" הוא להישכח. האם יש סיבה להזכירו ולפרט? במאמר זה אבקש לטעון כי לסיפור קטן וייחודי יש מקום מכובד וראוי על מדף העבר, על אחת כמה וכמה אם שזורות בו עלילות גבורה של יחידים.

קושי מצוי גם במסגרת הזמן. התקופה מוגדרת במחקר כתקופת ביניים או תקופת מדומים. יש המותחים את שוליה אל 1939 ואז דפוס ההתנהגות הפוליטיים והאישיים מתוארים ומוסברים ככאלה הרווחים בימי שלום יחסי. יש הרואים בה את ראשית תקופת השואה, אז חוו יהודי פולין גירוש, נישול כלכלי, התעללות ורצח. קהילת יהודי פולין ככלל עברה בראשית 1940 תהליך מהיר של דה-לגיטימציה ומשום כך יש מקום להחיל עליה את המינוח "תקופת השואה" (פרידלנדר, 2009). אלא שראייה זו מחמיצה את האפשרויות שהיו עדיין בנמצא עבור היהודים בראשית המלחמה. בנוסף לכך, ראייה כזו מגמדת את קשיי המהגרים אל מול אימת תקופת השואה ואולי מיתרת את חשיבותו של מחקר זה. התיקוף, לימי שלום או לימי מלחמה, ימשיג גם את אופייה של ההגירה. האם לפנינו הגירה מהירה אך מתוכננת, כפי שהתרחשה בקרב יהודי הרייך כבר מאז 1938? יעקב טובי, שחקר את פעולות העלייה של התנועה הרביזיוניסטית, משייך את שנת 1940 לתקופה של טרם המלחמה. כותרת ספרו וגם חלק מהפרקים מתייחסים לשנים 1930-1940 (טובי, 2011).

האם דומה יציאת המשפחות להגירה מבוהלת נוסח היציאה הכפויה של יהודי הרייך המתרחב ב-1939? האם זו בעצם בריחה, כבריחת רבע מיליון יהודים מגבול פולין אל ברית המועצות עד סתיו 1940? נתונים מאותה תקופה אינם מקלים על ההחלטה. המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית חילקה את תקופות העלייה לחומשים. כך נכרכו יחד השנים 1937-1942 ואין הבדלה בין מי שהגיע לארץ לפני פרוץ המלחמה או לאחריה (גורביץ, תש"ה: 60-61).

קושי נוסף טמון בהגדרת גיבורי המסע כ"קבוצה" ובתפיסתם העצמית. ההגירה בה אנו עוסקים היא הגירה פרטית. האנשים החליטו על דעת עצמם מתי לצאת, כיצד ולאן, ולעתים, החלטתם הנועזת התקבלה בתמיכה בקרב בני משפחותיהם. הנכונות להשאיר חלק מהמשפחה הרחבה מאחור ולא לחכות להסכמות והתארגנויות, הייתה מפתח חשוב בפתיחת הדלת. הם נעזרו בממסד הציוני ובממסד הגרמני, אולם בדרך כלל הייתה זו עזרה "מחוץ לחוק". ככל שהקבוצה היוצאת הייתה קטנה יותר, כך גברו סיכוייה להצלחה. האם הכללתם כחלק ממעגל חברתי אינה פוגמת בסיפור היציאה הייחודי שבו יוזמת הפרט היא העיקר? הראיונות שערכתי עם צאצאי היוצאים מפולין, היו אישיים. ייתכן שהמחקר יהפוך אותם לקבוצה בעלת איכויות מובחנות.

חלק מהמספרים (המעבירים) היו ילדים צעירים שהזכרון שנשאו עימם נתמך בעיקר על-ידי סיפורים שסיפרו הוריהם. עד כמה נמהל זיכרון זה בסיפור הקליטה המהירה? האם התפנו המשפחות לטוות סיפור יציאה מול קשיי היומיום והמחויבות להיקלט במהירות בארץ החדשה? האם יש קשר בין האקטיביות שבהצלת המשפחה לבין הנכונות לספר סיפור

ולהקדיש מאמצים לבניית זיכרון? כיצד שיבצו הילדים את זיכרון היציאה בתוך שרשרת חייהם שהייתה פעמים רבות רוויית הצלחות ומאבקים גדולים? שאלות אלה יוארו מעט במחקר זה.

פלישת גרמניה לפולין בספטמבר 1939, לא עצרה, כידוע, לחלוטין את הגירת היהודים מאירופה. תנועת הפליטים, הבורחים והמהגרים נמשכה בהתאם לקצב סגירת שערי אירופה בעקבות המלחמה, עד אוקטובר 1941, אז נאסר על הגירת יהודים מהרייך הגרמני ומהשטחים הכבושים. המהגרים שעזבו את מרכז אירופה, נחלקו למספר קבוצות. חלקם עזבו את הרייך הגרמני כמה חודשים לפני פרוץ המלחמה, אולם עדיין שהו בתחנות שונות בדרכם לארץ ישראל. אחרים יצאו משטח הרייך הגרמני בשנה הראשונה למלחמה דרך מדינות שהיו בנות בריתה של גרמניה, כגון איטליה, בולגריה, יוגוסלביה ורומניה. הבריחה מפולין, שנכבשה בספטמבר 1939, הייתה בעיקרה מזרחה, לעבר השטחים שהועברו לידי ברית המועצות, או למדינות הבלטיות ומשם לעתים גם לשוודיה. דרך נוספת למנוסה מפולין הייתה בכיוון הונגריה.

המידע אודות היוצאים והפליטים היה גלוי למדי והוא פורסם בעיתונות ואף ביומני הקולנוע. מכתבים, מברקים ושיחות טלפון בין מחפשי המקלט לבין ארצות היעד, היו אפשריים, אף אם היו עיכובים בהעברתם (ווייס, תשע"ב: 184-188). לצד קשר רציף, יש עדויות כי על דברי דואר שקיבלו ושלחו עת שהו באיטליה, צוין "הנמען עזב את מקום מגוריו", אך הפליטים הצליחו להתכתב גם עם בני משפחותיהם שנשארו בפולין ואף קיבלו לעתים חבילות שנארזו קודם ליציאה (ווייס, תשע"ב: 282, 291). המידע שזרם הנכיה את מצוקת יהודי פולין ואת סבלם של הפליטים לציבור בארץ ישראל שהיה אחוז חרדה לחיי הקהילות היהודיות באירופה ולסכנות בהן היו נתונים בני משפחה קרובים ורחוקים. אחריות מעשית יותר הייתה לגורלם של המהגרים והפליטים שנמצאו בדרך אל מחוץ לאירופה.

הדאגה באה לידי ביטוי בישיבות תכופות שהוקדשו לנושא הסיוע לפליטים ובפרסום תוכן הדיונים וההרצאות מעל דפי העיתונים. פירוט עדכני ומדוקדק של עולים, דרכי עלייה, ותיאור הנעשה בריכוזי הפליטים בערי נמל שונות בים התיכון, הופיעו חדשות לבקרים בעיתונות והעידו על התעניינות, אחריות וחרדה של החברה היישובית לשלומם של העולים הפוטנציאליים. אליהו דובקין, ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, מסר בישיבת מרכז העלייה של ההסתדרות הציונית, כי מאז פרוץ המלחמה ועד חודש ינואר 1941 הגיעו לארץ ישראל כ-20,000 עולים ועוד 7,000 פליטים מחכים לעלייה לאחר שיצאו משטח הרייך ומפולין. להערכתו, 2,000 מהם לא יצליחו לממש את רישיונות העלייה שבידיהם שכן הם נתונים תחת כיבוש גרמני במערב אירופה. דובקין דיווח על מאמצים אדירים להצלת אלפים שנתקעו בתחנות מעבר בצ'כוסלובקיה, וינה וטרייאסט והם מהווים את "שארית הפליטה הציונית" (כר!):² הוא עדכן אודות ניסיונות לפתוח ערוץ מעבר דרך הים השחור, תורכיה וסוריה. העיתון **דבר** משרטט לקוראיו את המסע הפתלתל שעוברים יחידים שמגיעים לארץ ישראל:

עשרים אלף הנפש שארץ ישראל הצילה [...] וגילוי דרכים אשר עד לפני שנה וחצי איש לא חלם עליהם [...] מליטא לארץ ישראל: דרך איראן ועיראק ועבר הירדן. או גם דרך סיביר, יפאן, הפיליפינים והודו [...]. (דבר היום, **דבר**, 7.1.1941: 1)

חלומותיו של הילד הנס אנגרס, שצוטט בפתח מאמר זה, לא היו אם כן חלומות שווא. רשימות העולים היומיות המצויות בארכיון הציוני המרכזי או בארכיון גנזך המדינה, מסתירות את הדרמות האישיות העומדות מאחוריהן. עם זאת, התקצרות הרשימות באביב 1940,

עם פלישת גרמניה לצרפת והצטרפות איטליה למלחמה בראשית יוני 1940, והזרם הדקיק לאחר אביב 1941, עת נחסמו גם הדרכים מהבלקן, מעידים על הקטסטרופה. ביולי 1940 בישר עיתון **דבר** לקוראיו כי נמצא מסלול חדש מאירופה לארץ ישראל, דרך תורכיה וסוריה (**דבר**, יום ו' 19.7.1940: 8), ואכן, ביום 9.8.1940 נכנסה לארץ ישראל דרך ראס א-נקורה שבלבנון קבוצת עולים. ביניהם היו אפשטיין איזידור ולידיה ובתם בת הארבע יוהנה דורותה. לצידם ברשימה, אירנה ויעקב באואר וכן איגנץ בורסטיין. סיפורם יואר במחקר זה. מתוך 49 העולים שנכנסו באותו יום במעבר הגבול מלבנון, שבעה היו ילדים, הקטן בהם בן שנתיים, וחמישה היו בני יותר מ-50 (אצ"מ [ארכיון ציוני מרכזי], רשימת עולים 9.8.1940, 145 SA1154914). מבחינה זו מהווה עלייתם המשך לדפוס של עולי שנות השלושים מגרמניה, המאופיינים בארגון המשפחתי ובשוויון מספרי בין נשים לגברים.

בראשית העשור בלט מספר הגברים אולם הוא התקזז כעבור מספר שנים. לעתים הגבר הקדים לעלות והכין את הקליטה בארץ עבור משפחתו שהצטרפה אליו (חלמיש, 2006: 503-500). לשם השוואה, ההגירה היהודית הגדולה אל מעבר לים בראשית המאה העשרים התאפיינה גם היא בדפוס משפחתי. השיעור הממוצע של נשים בהגירה היהודית הגיע ל-44%, ושל ילדים ל-25%. כן אפשר למצוא דמיון בין "מהגרי הרגע האחרון" של דיונונו לבין עליית בעלי הון מפולין בשנות השלושים (צ'רניאבסקי, 2010: 193). לעומת אלה, הדפוס המשפחתי אינו קיים בבריחה שהתרחשה באותם חודשים ממזרח פולין אל תוך ברית המועצות. הנמלטים היו גברים יהודים צעירים שעזבו בעידוד בני הבית מתוך הבנה כי הם צפויים למאסר או לעבודת כפייה. דפוס זה חזר כשנה וחצי מאוחר יותר, ביוני 1941, כאשר צבא גרמניה פתח במתקפה על ברית המועצות. המנסים להימלט אל תוככי רוסיה היו גברים צעירים שהשאירו את משפחותיהם מאחור. גם השלטונות הסובייטיים אפשרו ביתר קלות לגברים צעירים להצטרף אל הכוחות הרוסיים הנסוגים. בוועד הפליטים בוילנה נרשמו בספטמבר 1940 כ-10,000 יהודים, בהם 74.5% גברים ו-5% ילדים (לוי, 1989: 204-216, 320-332).

שנת 1940 היוותה סיום תקופה מבחינת העלייה לארץ ישראל. אם כניסת העולים בשנות השלושים אופיינה בביטויים דוגמת "גלי הגירה", "גאות בעלייה" עד כדי "שיטפון", הרי עניינו כאן בזרם דקיק, טיפות קטנות וכמעט אחרונות. ב-1940 הגיעו לארץ 1,113 עולים בעלי נתינות פולנית. 362 מהם הגיעו על סמך סרטיפיקטים שניתנו להם במשרד הארצישראלי בוורשה, והאחרים באמצעות סרטיפיקטים שניתנו במקומות אחרים.³ בסוף חודש אפריל 1941, מיד לאחר פלישת הגרמנים ליוגוסלביה, ושינוי גבול מסיביים בעקבותיה, פירט אליהו דובקין ששימש ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, את דרכי המעבר שנחסמו ואת הנתיבים שממשיכים להוות ערוץ הגירה והצלה. דובקין סיפר על הגעתם של יהודים ליפן ולשנחאי, תורכיה ופרס ומנה גם את ההכשרות המצפות בשוודיה לאישורי עלייה (א. [אליהו] דובקין, "העלייה לארץ ישראל נמשכת", **דבר**, 30.4.1941: 1, 6). מבין השורות עולה תחושה כי נסתיים פרק אחד בעלייה היהודית, שבמונחים דמוגרפיים יוגדר כ"הגירת בריחה" ולא ברור מתי יחל הפרק השני.

החוקרת רות זריז שעסקה רבות בהגירת יהודי גרמניה בין ימי שלום למלחמה, הבחינה בין בריחה לבין הגירה מבוהלת או כפויה, ובין שני מצבים אלה לבין גירוש (זריז, 1990: 40). הגירה כפויה, אפילו מבוהלת, יש בה מרחב החלטה והיא נעשית לרוב בדרכים מקובלות. במצב

זה, המהגר מחליט לאן ייצא ומסמן את ארץ היעד אליה יגיע, גם אם לא היה יעד זה בכוונתו הראשונית. הוא משלם ועשוי אף להתמקח על מחירי ההובלה, הכרטיסים או השהות בבתי מלון. הוא דואג למפרע לתעודות שיאפשרו את הגירתו, גם אם חלק מהתשלומים והמסמכים אינם תקינים ומצריכים שוחד, רמאות וזיוף.

כאשר גובר הלחץ ומתמעטות האפשרויות, הופכת ההגירה ליציאת מנוסה או בריחה. מאפייניה הם שימוש תכוף בדרכי תשלום בלתי חוקיות, בזיוף תעודות המשמשות לזיהוי, לאישור, לכניסה ולשהייה בתחנות הביניים. היציאה מארץ המוצא היא חוקית רק למחצה והיא נעשית באמצעים מסוכנים. מאפיין נוסף הוא נכונות להגר לכל מקום, כולל לאזורים שההיקלטות בהם עלולה להיות קשה במיוחד מבחינת תנאי מחיה, רמת הזרות של השפה והיעדר קהילה קולטת או מידע מכין. פירוק המשפחה כדי להינצל הוא המאפיין השלישי הצובע את ההגירה בצבעי בריחה. פיצול המשפחה מביא להשארות הורים מבוגרים מאחור, שליחת ילדים צעירים במיוחד ללא הורים, או פיזור ילדים בין מספר יעדי הגירה במטרה להצילם ולהתאחד עימם בהמשך (זריז, 1989; אלקין, 2012).

הקבוצה המתוארת בעבודה זו דומה בחלק מדרכי פעולתה למהגרים מבוהלים ובחלק אף לקבוצה של בורחים. האם תקופת הדמדומים נתפסת על-ידי המשפחות שמהגרות/נמלטות מאירופה לכיוון איטליה, כפרוזדור בו נותרו חלק מיסודות העולם הישן ומובלטים בו כבר שרטוטי העולם החדש של הכיבוש הנאצי? עד כמה יהיו נכונים לחיות ולנהוג בדרכים לא חוקיות?

רות זריז מבדילה בין בריחה לבין הגירה מבוהלת גם באמצעות מידת התקפות והאמתות של התעודות בהן משתמשים היוצאים (זריז 1990: 168-170, 181). עם זאת, לא בכל בריחה מקקים הנמלטים לתעודות. תנועות בריחה גדולות כגון זו של היוצאים מפולין עם פרוץ מלחמת העולם השנייה לכיוון שטחי ברית המועצות החדשים (על-פי הסכם ריבנטרופ מולוטוב), היו ללא תעודות. גם הנמלטים מבלגיה לצרפת מאימת ההפצצות, לא החזיקו תעודות וניצלו את הגבול הפתוח ואת חוסר יכולתם של משמרות הגבול לעצור בעדם, כדי לעבור לאזורים שקטים יותר (פוזנסקי, תש"ס).

גיבורי מחקר זה יצאו מפולין באמצעות תעודות שעבורן שילמו ממון רב. בחודשים הראשונים לכיבוש הגרמני, המדיניות הנאצית הייתה לא ברורה, לא עקבית ואף לא אחידה, ומשום כך היה מקום לזיוף ושוחד או שימוש במסמכים שהושגו קודם לפרוץ המלחמה. הבטחות והוכחות כי סרטיפיקטים לעלייה לארץ ישראל מחכים בטרייאסט, או ויזה לארצות ניטרליות כמדינות בדרום אמריקה, הקלו על התהליך. המהגר יכול היה לקבל מהרשויות הנאציות ויזה מעבר לאיטליה. כך למשל סיפר יעקב קורץ, אזרח ארצישראלי שהיה בקבוצת המוחלפים והגיע לארץ ישראל בנובמבר 1942:⁴

בלודז' [בסתיו 1939] השתדלתי לקבל רשיון לצאת לארץ-ישראל שהגסטפו הייתה נותנת בעת ההיא לאזרחי פלשתינה [...]. לא דקדקו ביותר בתעודת הזהות, לא נרשמה בה נתינותי [...]. (קורץ, תש"ד: 62)

משפחת שטרסמן ניצלה אף היא את חוסר הבהירות:

בעזרת ממון אפשר היה לסדר הכל באופן חוקי. דרכונים, אשרה אמיתית לאיטליה, הניטראלית עדיין, אשרה מזויפת להונדורס המרוחקת, אישור על חיסון נגד טיפוס. (שטרסמן, 2010:49)

אפולינרי מקסימיליאן הרטגלס זומן לשיחה "אצל השלטונות" ושם נשאל אודות חידוש ההגירה היהודית באמצעות המשרד הארצישראלי או בדרכים אחרות.⁵ זיוף מסמכים, קניית תעודות מזויפות או שינוי פריטים בתעודות, היו תופעה נפוצה בפעילות ההגירה של יהודי פולין. ככל שצומצם מספר הסרטיפיקטים שחולקו למשרדי העלייה הארצישראלים בפולין, כך רבו מעשי זיוף, שוחד ותשלום באמצעים לא חוקיים (צ'רניאבסקי, 2010: 141-144). עם פרוץ המלחמה, לא ניתן היה להשיג מסמכים ללא רמייה. השימוש במתווכים, ביצרני תעודות וב"פותחי דלתות" אצל הרשויות, התגבר מאז חודש דצמבר 1939. מצבם של היהודים הובלט לרעה מול זה של הפולנים והיה ברור כי יחסם של הגרמנים ליהודים רק ילך ויחמיר. רדיפות הגרמנים, הנישול והשוד הכלכלי האיצו את ההחלטה להשתמש בכספים וברכוש לצורך ביצוע ההגירה, לפני שיילקח על-ידי הגרמנים. האפשרות לברוח דרך הגבול הרוסי החדש הלכה ונחסמה והחורף הקשה במיוחד על דרך זו. צעירים רבים שברחו לכיוון מזרח שבו חבולים אל משפחותיהם בפולין, תופעה שהרתיעה את המבקשים לצאת מפולין באמצעות "גניבת גבול".

בדצמבר 1939 יצאה קבוצת מנהיגים ציונים מוורשה לטרייאסט ובכך נפתח אשנב קטן ליציאה והחלה פעילות אינטנסיבית של השגת מסמכים. חוקיות המסמכים בהם השתמשו היוצאים שהפכו לפליטים, נעה מניירות אמתיים לחלוטין ועד למזויפים. כושר ההמצאה עלה על כל דמיון.

כיצד הופכים אנשים ישרים ואזרחים צייתנים למפיקים ולצרכנים של תעודות מזויפות? בחלק מן המקרים נראה כי פעילות ההגירה שארגנו הרוויזיוניסטים מפולין, מרומניה ומצ'כוסלובקיה, הפגישה את לילי שטרסמן ואת איזידור אפשטיין עם העושים במלאכה בחודשים שלפני המלחמה. התחום האפור שבין חוקי לבלתי חוקי היה מוכר להם והם ידעו לנוע בתוכו בתבונה. מאז 1937, הרוויזיוניסטים שקראו לעלייה בלתי לגלית ולמעשה ל"הצפת הגבולות" בפליטים מבקשי דרך ויציאה, היו שותפים לארגון ובעיקר לפיזור הארגון של כל שלבי היציאה והעלייה. היו להם מגעים עם ממשלת פולין שנועדו לאפשר את היציאה ולהתיר החתמת עשרות אלפי יהודים על עצומה בה הם דורשים לצאת מפולין. אנשי הצה"ר (הציונות הרוויזיוניסטית) תבעו ממשלת פולין לתמוך בסכומים, קטנים ככל שיהיו, ביציאה ההמונית. הוקם בנק למימון היציאה וההגירה, נשכרו אגניות והופעלו סוכנים פרטיים, התפתחו משרדי נסיעות ואומנו מומחים בזיוף מסמכים. מארגני ההגירה יצרו מגעים עם אדולף אייכמן באוסטריה והקימו משרדי עלייה ברחבי אירופה. נוסדו אגודות ידידים ברחבי העולם כדי שיתמכו ויממנו את הפעילות שהפכה, כביטוי המדויק של זאב ז'בוטינסקי, ל"ספורט לאומי". חלק ניכר מפעילות זו לוה במתן שוחד, "כיפוף" תקנות, מתיחת הגבולות המותרים ואף גבל בהברחה ובזיוף גלוי (רובינסון, תשע"א). ההיכרות עם שדה פעילות זה הקלה על לילי שטרסמן ועל אחרים את ההחלטה לצאת מפולין, גם ללא תעודות שלמות או חוקיות למשעי. שטרסמן עצמה "מתחה" את חוקיות המסמכים ונישאה בנישואין פיקטיביים ליעקב ליטמנוביץ'. היא ושני בניה עלו יחד עימו לארץ ישראל.

סרטיפיקט ייחודי שנשלח עבור לילי פולמן שהתעתדה ללמוד באוניברסיטה העברית, הגיע לפולין, לעיירת הנופש יוזפוב בה נפשה עם בני משפחתה, באוגוסט 1939. בני המשפחה סברו כי אין להיחפז משום שהלימודים עתידיים היו להתחיל רק בחודש אוקטובר. לרוע המזל, הסרטיפיקט, כמו מאות אישורים אחרים, נשרף בסוף ספטמבר יחד עם תכולת המשרד הארצישראלי בוורשה. בינואר 1940, דווח ישראל קשטן לחיים ברלס, אז מנהל מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית שישב בז'נבה כי נשרפו כשלוש מאות רישיונות עלייה וכספים רבים (אצ"מ, 56/1531). גם אישור העלייה של לילי פולמן נשרף, אולם ארוסה, אליהו גולדנברג, שחזר אז לארץ ישראל, הפך עולמות והצליח לשגר שנית אישור עלייה שחיכה לילי הצעירה בטריאסט. אליהו המאוהב והדואג אף הודיע לחברתו כי פעולותיו הצליחו ועליה להגיע לאיטליה. במאי 1940, הגיע אליה אישור על כך שבטרם פרצה המלחמה, נרשמה ללימודים באוניברסיטה העברית בירושלים. בעזרת אישור זה, יצאה מוורשה בדרכה לטריאסט שבאיטליה, משם הייתה אמורה להפליג לארץ ישראל. היא הייתה מהאחרונים שהצליחו לצאת מוורשה לאיטליה דרך וינה.

מרשימותיו של עמנואל רינגלבלום (אפריל 1940), אפשר ללמוד כי משרדי הנסיעות שעוד פעלו בעיר ורשה, נסגרו. המשרדים "אדריאטיקה" האיטלקי, "אגון לי קוק" הגרמני ו"פרנקופול" הצרפתי, נסגרו לאחר פשיטה שערך הגסטפו ב-16 באפריל 1940. "נוס הבונדאי מצטער מאד על שסגרו את משרד-הנסיעות והתבטלה אפשרות ההגירה" (רינגלבלום, תשנ"ג: 119). יעקב קורץ סיפר בפרוטרוט על תקוות, אכזבות, עיכובים והתרוצצויות סביב פתיחתם וסגירתם של משרדי סוכנות הנסיעות אדריאטיקה בוורשה באפריל 1940, עד שלבסוף נסגרו כליל (קורץ, תש"ד: 97-104).

לילי פולמן-גולדנברג, הצליחה איפה לצאת מוורשה, הגיעה לווינה ובה התעכבה שלושים ימים משום שבאותם שבועות הרי גורל מבחינתה, הצטרפה איטליה למלחמה, ונחסמה אפשרות היציאה מנמליה אל הים התיכון. מסמכיה וכרטיס הנסיעה של לילי חיכו לה לשווא בטריאסט. היא ונוסעים נוספים החלו להתלבט האם להישאר בווינה או שמא לחזור לוורשה. אחרי כשלושים יום, התגלגלה שמועה כי תורכיה הניטרלית מאפשרת לקבל אשרת מעבר. בראשה של הנערה החלו להביזק תמונות של תרבושים והרמונות, וגם היא, כאחרים ששימשו לה מעין יועצים או כתחליף למשפחה לזמן קצר, הגיעה אל הקונסוליה התורכית בווינה. אכן, השמועות התבררו כנכונות. חלק מחברי הקבוצה קיבלו ויזה שאפשרה להם לצאת בחודש יוני 1940 ברכבת מווינה דרך יוגוסלביה ויוון, לתורכיה. הקהילה היהודית בסלוניקי אירחה את קבוצת הפליטים בנדיבות.

בוורשה, המשיך יעקב קורץ במאמציו לצאת מהעיר הכבושה. הוא הצליח לחדש את תעודת המסע שלו תמורת סכום כסף, והמתין לתורו בסוכנות הנסיעות אדריאטיקה בוורשה. משרד זה פעל בתפוקה מלאה, כאילו אין מלחמה וכאילו אפשרות היציאה תלויה אך ורק בכרטיסי הנסיעה שמנפיקה סוכנות הנסיעות (קורץ, תש"ד: 76, 79-82, 97).

על חוסר הבהירות בקרב הרשויות הגרמניות בנוגע לאישורים, היתרים או פעילות של סוכנויות הנסיעות, אפשר ללמוד גם מפרשת הניירות של חנה לאופר ובנה נחום. לטענת נחום לאופר, איש הגסטפו "האוסטרי" בכשאנוב, שנתן נייר לא חוקי לאימו, רצה בעצם לפגוע באפשרות יציאתה. אולם, ייתכן בהחלט כי אישור היציאה הזה, שנרשם בכתב יד, משקף את

חוסר הבהירות בהנחיות ואת ההתניות הקודמות. אם מצפה סרטיפיקט בנמל היעד, אין סיבה לא לאשר את היציאה מפולין. אפשרות דומה ניצל חיים שווייסגולד מלודז', בעל הון וציוני. הוא העביר חלק ממפעל הטקסטיל שברשותו לארץ ישראל כבר בשנת 1935. בתו עדה רונן סיפרה כי ב-1940 קנה ויזות מזויפות לבוליביה לכל משפחתו בכסף רב ובאמצעות מתן שוחד לשורה של פקידים ופותרחי דלתות. ויזות אלה אפשרו להם לקבל אשרות מעבר לאיטליה ולצאת ברכבת מפולין. בשבועות בהם חיפש דרך להוציא את משפחתו מפולין, קנה כאמור ויזות לבוליביה אך הגיש מחדש בקשות לסרטיפיקט, הן כציוני ותיק והן כבעל הון (מתוך שיחה עם עדה רונן, ינואר 2012). הנכונות לנסות את כל המסלולים האפשריים, אפיינה את המבקשים לעזוב את פולין.

הפקת המסמכים והתעודות עלתה הון רב והצריכה קשרים מיוחדים. הנריק שטרסמן, שהיה כלוא במחנה השבויים סטרובייִלֶסק שבמזרח פולין, חזר ושאל במכתביו הקצרים את רעייתו, שהחלה במסעה, מהיכן יש לה כסף ואיך היא מסתדרת. סביר להניח כי רעייתו השתמשה בכספים ובחפצי ערך שהוטמנו בבית, ואף קיבלה מאביו של הנריק שטרסמן, שהיה אדם אמיד, סכומים גדולים כדי לצאת מפולין. גם משפחת אפשטיין עזבה את פולין באמצעות ניירות מדומים שהוסדרו הודות לכספו של הסב. אירנה בורסטין כותבת על כמה מקורות שאפשרו את יציאת המשפחה מוורשה. חמותה העבירה לה בחיפזון אוסף גדול של תכשיטים ויהלומים מפחד שמא תיתפס כשהיא מחזיקה בהם. האבנים היקרות והכסף הזר שימשו את הכלה הצעירה לזיוף, למתן שוחד ולקניית מסמכים. בהמשך המסע תרמה הצעירה דם לאחד החולים בהם טיפל בעלה בעבור סכום כסף (Burstyn, 2002: 75-78). משפחת ליאון ורחל פינקלשטיין האמידה, שילמה סכום עתק של 25,000 דולר ל'מאהבת' של המפקד הגרמני בקרקוב כדי לקבל היתר יציאה. דרכונים היו להם, אולם היה צורך להוסיף לדרכון גם את שמות שתי בנותיהן, רותה ואירינה שהיו בנות 11 ו-16 (מתוך שיחה עם רות שרייבר ואירינה ידידיה, אוקטובר 2011). לדבריהן, את העסקה עם 'מאהבת' עשו עוד עשר משפחות עשירות. משפחות אלה הוצאו להורג בבוקר בו יצאה משפחת פינקלשטיין מוורשה. לגיטה וגשול ובעלה היו דרכונים, אולם לא היה להם אישור יציאה. שני יהלומים גדולים, כך מספרת המסורת המשפחתית, שימשו להסדרת הוויזה. כדי להשיגה, נדרשה גברת וגשול להעז פנים מול איש גסטפו רחב גוף, הר אדם, כפי שנהגה לשרטט בדידה. הוא השיב לה את הדרכונים והיה עליה לנסוע מוורשה לקרקוב, שם הבטיח עורך דין לסדר את ענייניה. כדי להתגבר על איסורי התנועה, שכרה גיטה וגשול אמבולנס ובאמצעותו הגיעה לקרקוב ואף שבה בשלום לוורשה (מתוך שיחה עם רות ורם מודן, אוקטובר 2011).

המחירים ששולמו עבור התעודות בחורף 1939-1940 אינם ברורים לחלוטין, אולם המספרים מתקרבים לעשרות אלפי זלוטי ולעתים אף עשרות אלפי דולרים. יהלומים ואבני חן בשווי רב במיוחד שימשו גם הם כאמצעי תשלום לזיוף ולעדכון מסמכים. לשם השוואה, בשנת 1935 שולמו בפולין עבור דרכון מזויף, 1,125 זלוטי (45 לירות ארצישראליות) ובתמורה לזיוף בתוך מסמך חוקי, נדרשו העולים לשלם כ-700 זלוטי (צ'רניאבסקי, 2010: 141-143). הפליטים שהו בדרך חודשים מספר. חלקם הגיעו ליעדם לאחר מספר ימים, כמו הרבי מגור ובני פמלייתו, ואחרים נאלצו לשהות כמעט שמונה חודשים בתחנות שונות, כמשפחת אפשטיין שעזבה את ורשה בראשית פברואר ונכנסה דרך מעבר ראס א-נקורה באמצע אוגוסט

1940. ההמתנה, המעברים ושינויי התכניות חדשות לבקרים, עלו ממון רב. במהלך החודשים בהם שהו הפליטים בערים שונות באירופה הם נעזרו בקהילות היהודיות המקומיות, בג'וינט ובסוכנות היהודית, שעשו כמיטב יכולתם כדי לאפשר את החיים ואת המשך המסע של אלפי הפליטים. קרובי משפחה מארצות שטרם נכבשו, שלחו אף הם סכומי כסף. אירנה בורסטין מספרת כי גיסה, שהיה אזרח בלגי, שלח להם כספים. הפליטים שירתו אחד את השני ולעתים השיגו מעט עבודה גם אצל האיטלקים. קבוצת המהגרים שעזבה את פולין דרך וינה אימצה ומיצתה את כל ממונה ורכושה, ואף את כל אומץ הלב ויצירתיות המחשבה כדי לחלץ את בני ביתם בריאים ולהביאם למקום מבטחים.

באבחנות שבין הגירת מנוסה לבין בריחה, נראה כי המהגרים פסחו על שני הסעיפים. מצד אחד הם הכינו ותכננו בקווים כללים את מסעם, ודאגו לשמור את ילדיהם עימם, מאפיינים המקרבים את יציאתם להגירת מנוסה. מצד שני הם כילו את כל ממונם ואת קשריהם. הם גילו יכולת תיאטרלית ואומץ לב במתן שוחד, קנייה, זיוף מסמכים שברובם הגדול לא היו עומדים במבחן הגירה בימי שלום. הם עברו מארץ לארץ בכל כלי תחבורה אפשרי ושינו את יעדיהם הקרובים בתגובה לסגירת שערים ושינויי עמדות של הארצות שלקחו חלק במהלכי המלחמה. תכונות אלה צבעו את מסעם בצבעים של בריחה. לפנינו אם כן קבוצה מובחנת ששילבה במסעה אופני הגירה ייחודיים ומקוריים, ועל כן, על השאלה "האם ניתן להגדירם כקבוצה" - התשובה היא חיובית בהחלט.

פרופיל קבוצתי של גיבורי המסע

יוזמי המסע המתואר השתייכו לקבוצה בעלת אפיונים ברורים למדי. משפחות עירוניות ממעמד בורגני גבוה שמרביתם עסקו במקצועות חופשיים. הנשים זכו לחינוך גבוה מהמקובל ועבדו מחוץ לבית, חלקן אף החלו לפתח קריירה. בקרב משפחות יהודיות עירוניות בפולין, כבשה הלשון הפולנית, לצד לשונות המערב כגרמנית וצרפתית, מקום חשוב. היכולת לתקשר בשפות המקומיות או בשפה של האליטה, הקלה כמובן על הסידורים הנחוצים, אך היא גם מעידה על עוצמת העצמאות של בני המשפחות שבהן מדובר במחקר זה. תהליך החיברות התרבותי בתוכו נמצאו תאם גם את נטיית השלטון הפולני שלא הכיר בלאומיות היהודית שיידיש הייתה המייצגת שלו. העברית לא הייתה ברת תחרות וכך מיעט השלטון הפולני לעסוק בדחיקתה. שכבה דקה של משפחות כבר נהנתה מהתחברותה לאליטה הפולנית. שורשיהם היו נטועים בערים גדולות כמו לבוב, ורשה או קרקוב, ובניה נעו בין וינה, פריז, ברלין וערים גדולות אחרות. הם למדו מקצועות חופשיים, רחקו מסממנים דתיים וחלק מבני משפחתם היגרו לפני מלחמת העולם הראשונה לערי מערב אירופה. הם הרבו לנוע בדרכים והיו מורגלים בשינויים תכופים של מקום מגורים בהתאם למקום לימודים או מקום עבודה (מייזליש, 1998).

בני משפחת שטרסמן היו חלק מקבוצה זו ובשנות השלושים הם חפשו את דרכם ונעו בין אידאולוגיות שונות. הם שילבו בהצלחה קריירה ענפה, נאמנות לפולין יחד עם פעילות הולכת וגוברת בתנועה הציונית הרוויזיוניסטית. מרים פרייליך הכתירה את פעילותם כ"פטריוטיזם פולני, קוסמופוליטיות, קומוניזם וציונות מיליטאנטית" (פרייליך, 1999: 206-232).

בספרים העוסקים בסיפור חייו, מאבקו ומותו של אברהם שטרן (יאיר), נשמר מקום של כבוד למשפחת שטרסמן. המשפחה מוכתרת שם כ"משפחה יהודית-מתבוללת, עשירה ומכובדת [...] ראתה את גורלה קשור בקשר הדוק עם התרבות וההיסטוריה הפולניים [...]"]

(שמיר, 2001: 233). גבריאל שטרסמן מתאר את בית המשפחה והשכונה כ"רובע פולני אריסטוקרטי, סמוך לפארק לאז'נקי וארמונות הממלכה המפוארים שבתוכו" (שטרסמן, 2010: 44). זו הייתה משפחה חילונית במיוחד, דור שני לחילוניות.

משפחות פינקלשטיין, וגשול ושוויסגולד, השתייכו לשכבה דקה של בעלי הון גדולים בפולין. היו להם קשרים משפחתיים, חברתיים וכלכליים ענפים מחוץ לפולין. שלוש המשפחות התכוונו לעלות לארץ ישראל וכבר בשנות השלושים העבירו לתל-אביב חלק מעסקיהן ורכושן. ליאון פינקלשטיין היה בעליו של בית חרושת לתרופות "פרוטון" והוא החזיק ברכוש רב בפולין. גדליהו וגשול היה בנקאי, וחיים שוויסגולד היה בעליו של בית-חרושת לטקסטיל. בסיפורים המסופרים בשלוש משפחות אלה מודגש עושר רב ומתוארת רמת חיים גבוהה, כולל החזקת מכוניות, נהגים פרטיים, תרבות פנאי ובילוי, שימוש במטוסים ווילות רחבות ידיים העומדות לרשות המשפחה (מתוך שיחות עם אירינה ידידה ורות שרייבר, בנותיו של ליאון פינקלשטיין, אוקטובר 2011; רמי [וגשול] ורותו מודן, בן ונכדה לגיטל וגשול, אוקטובר 2011; עדה רונן [שוויסגולד], בתו של חיים שוויסגולד, פברואר 2012; גבריאל שטרסמן, 2011).

בני משפחת אפשטיין, ידיהם של משפחת שטרסמן, שחלקו עימם את תלאות הדרך, עסקו במקצועות חופשיים. הסבתות היו רופאות שיניים ואחד הסבים היה בעליה של חברה לייבוא מוצרים מהמזרח הקרוב והרחוק. בני המשפחה המורחבת למדו בברלין, בהולנד ובצרפת. הסב ביקר מספר פעמים בארץ ישראל ואף רכש בה מגרשים (מתוך שיחה עם ארנונה סיון, אוגוסט 2011). למרות זאת ציינה ארנונה סיון, כי הם לא היו ציונים ולא הייתה להם כל כוונה לעזוב את פולין. לדעתה הם היו ליברלים, חילונים ומודרנים, שחוג חבריהם הודח והודר מהזיכרון הציוני.

אמה של דבורה שרייבוים, סיימה גימנסיה בלודז' ועבדה כמזכירה עד נישואיה. היא נאלצה להפסיק את לימודיה בשל התרוששות משפחתה ונישאה לבחור ממשפחת סקורה העשירה יותר. היא דיברה מספר שפות ושאפה לפתח קריירה כאישה עצמאית.

המשפחות העומדות במרכז דיוננו היו קטנות באופן משמעותי מאלה של דור הסבים ונמצאו בתהליכי עקירה ופרידה מן המשפחה המורחבת. חלק מהמשפחות היו בתהליכי חילון ואחרות היו חילוניות. קו זה אינו מובחן, שכן משפחת ווייס או המשפחות והאנשים שיצאו יחד עם הרבי מגור, מהווים שדרה מרכזית במסד הדתי והדתי-ציוני. לקבוצה זו היו מעגלים חברתיים וזיקות חזקות בארץ ישראל והם "נמשכו" באמצעות סרטיפיקטים מירושלים בעזרת אנשי קשר רבים.

שאלה חשובה המקדימה את סיפורי המסע היא כיצד העזו משפחות עם ילדים צעירים לנוע ברחבי אירופה, לעתים ממש תחת אש. איך הצליחו לנדוד ברחבי העולם ללא ידיעה ברורה מה תהיה תחנתם הסופית ובאילו דרכים יגיעו אליה. אחד הזרזים ליציאה היה הניסיון החיובי שצברו גיבורי הסיפור במסעות מעבר לפולין. חלק מגיבורי סיפורנו היו מורגלים בנסיעות באירופה ואף מעבר לים, ונדרשו לא אחת לנהל מגעים עם השלטונות לשם השגת טפסים, אשרות כניסה ויציאה ורכישת כרטיסים.

שתיים מהנשים שדמותן מרשימה במיוחד, פנינה ווייס ולילי אילה שטרסמן, שהו באמצע אוגוסט 1939 בז'נבה בקונגרס הציוני ה-כ"א כחלק ממשלחות של מפלגות ציוניות מפולין. שתייהן סיפרו על הקושי לשוב אל משפחותיהן בוורשה, סיפור שחזר אצל כל הצירים

ומלוויהם מאותו קונגרס. אולם דווקא שהות זו בימים של טרם מלחמה, חידדה אולי את תחושתן כי יש לנצל כל הזדמנות כדי להימלט מאירופה. לא הייתה זו נסיעתה הראשונה של לילי שטרסמן אל מעבר לגבולות פולין. בנעוריה שהתה תקופות ממושכות בצרפת וחלק מבני משפחתה התגוררו בפריז.

יעקב ראובן לאופר מכשאנוב היה איש עסקים שסחר עם ארץ ישראל ואזור הבלקן. הוא הרבה בנסיעות והכיר את דרכי המזרח התיכון והים התיכון, תרתי משמע. בני המשפחה של אשתו חנה שרה לאופר (שטנר) היו פזורים בערי גרמניה ובפולין וסביר לכן כי הוריו של נחום לאופר הרבו לפקוד את תחנת הרכבת בקבלה ובפרידה מבני משפחה.

לידיה אפשטיין, אמה של ארנונה סיון, הספיקה לנוע באירופה טרם נישואיה. היא ביקרה את אחותה בהולנד, למדה בצרפת, נסעה לגרמניה ובילתה בשווייץ. כשמונה שנים לאחר שהגיעה לארץ ישראל, נטלה את בתה ונסעה לארצות הברית במסע ארוך ומפותל.

צאצאי הסב דוד רוסקיס נעו בין בירות העולם והורגלו לקחת עימם גם את בני משפחותיהם. סביר כי היכולת לארוז במהירות את המיטלטלים, התמצאות במפות וניסיון בהכנת מסמכים, השגת תעודות ועמידה בתחנות של ביקורת דרכונים, סייעו לגיבורי סיפור זה להחליט, לבצע, להסתכן, לפעול על-פי אינטואיציה ולהפגין יצירתיות, יכולת משחק והתחפשות.

דבורה שרייבוים העידה על אמה כי הייתה חכמה, אהבה את הקדמה והתחברה למי ש"אפשר לגנוב איתו סוסים" (שרייבוים, 1999: 25). היא זיהתה נכון ובמהירות את נקודות החולשה אצל בני שיחה או יריביה וכך זיהתה גם את האפשרות לעשות עסקה עם קצין גרמני בלודז' שתמורת סכום כסף גדול הסדיר את יציאת המשפחה מפולין.

לילי שטרסמן, אישה יפה ומרשימה, ניחנה באיפוק ובקור רוח, אך גם ביכולת להעמיד פנים בהצלחה רבה. שטרסמן, ששבה לוורשה מהקונגרס הציוני בשווייץ, בלא שפגשה את בעלה הנריק שטרסמן שכבר גויס לשירות המילואים בצבא הפולני, "נטלה פיקוד" הן על בני ביתה והן על שרידי הפעילות הפוליטית של הרוויזיוניסטים בוורשה. היא החליפה תלבושות והבעות פנים והצליחה להסתיר חששות, אי-ודאות ואפילו אקדחים.

יש עוד בעיה קטנה עם שלושה אקדחים שנשארו בבית [...] התושיה מתורגמת ללבוש שחור של אלמנה-אם-שכולה היוצאת כשביתה שלושה אקדחים [...] בבית הקברות בלב וארשה מניחה האשה לבושת השחורים את צרור הפרחים העוטה את האקדחים [...]. (שטרסמן, 2010: 48-49)

אירנה בורסטין סיפרה בזיכרונותיה כי היא ולילקה [לילי שטרסמן] החליטו להיפגש עם מושל פולין, הנס פרנק. הן התלבשו היטב והופיעו מול משרדי הגנרלגוברמן בוורשה, כדי למחות על יחסם של הגרמנים ליהודים. כניסתן נחסמה כמובן (Burstyn, 2002: 82).

עכשיו כבר חייבת אמא לענוד טלאי לבן ועליו מגן דוד כחול בצאתה לרחוב. באחת היציאות הללו עוצר אותה קצין גרמני ומכניס אותה לחנות [...] [ובה] מספר אנשים מבוהלים. אין לאיש מושג מה רוצים מהם [...] בהיעדר שעון מאפשרת הצתת סיגריה בסיגריה לאמא למדוד את זמן שהותה במקום. סבלנותה פוקעת. אני הולכת - היא מודיעה ומזעזעת את חבריה. (שטרסמן 2010: 48)

ואכן, לילי שטרסמן נתפסה בעיני חבריה המגלגלים שוב ושוב את סיפורי ההתחפשות שהביאו להצלה, כבעלת אומץ לב אך בו זמנית צובעים את דמותה בצבעים רומנטיים (ספר אילה [לילי] לובינסקי, 1960, ומתוך עדויות רבות).

לילי גולדנברג סיפרה כי בגימנסיה נודעה כמצחיקונת, שובבה עם לשון חדה שקנתה את לבם ואת אוזן שומעיה באמצעות יכולת המשחק שלה. כשנכנסה חנה לאופר אל משרדו של איש הגסטפו הבכיר בכשאנוב, הסבירה שם כי היא מבקשת רק אינפורמציה וזכתה בכך לתשומת ליבו של הקצין האוסטרי. מאותו רגע שיחקה בתמהיל שחציו גאווה ועמידה על המקח וחציו בקשת עזרה ורחמים. היא הציגה עצמה כמי שבעלה נמצא בחוץ לארץ והיא זקוקה רק לאישור יציאה, שכן הסרטיפיקט המיוחל מחכה לה באיטליה. אחד מקרוביה המליץ בפניה לבקש עזרה "אצל האוסטרי", אולי מפני שהכיר את חולשתו מול נשים נאות. השימוש במחוות נשיות נשמר עימה גם בשנים מאוחרות יותר. הסרט שערך נכדה, ארז לאופר, מנציח את כפל הפנים שבדמותה ואת יכולת המשחק שלה. דבריה מוקפדים, היא מודעת לכוחה והיא מציגה הומור עצמי אך גם גאווה. חנה לאופר מתבוננת במצלמה כאל עמיתה ותיקה וכמי שמורגלת הן ביחס והן בהכרה בכוחה הסמוי, אך גם בנשיותה.

ריילה סקורה (דורנבוש) מלודז' תוארה בפי בתה דבורה שרייבויס כאישה שקשה היה להכניע את רצונה והיא לא הסכימה להיות נתונה תחת פיקוח. לאחר שנים ארוכות של חיים בבית האחווה של משפחת בעלה, היא מרדה בדוד העשיר וסירבה להמשיך לחיות תחת חסותו. ריילה סקורה התעמתה עם "הדוד משה" וניסתה לצאת מחסותו וממקור הפרנסה שהציע. ב-1939 הצליחה לעזוב את בית המשפחה כשבידיה סכום כסף גדול, סך הפיצויים ששילם הדוד עבור עבודתו של בעלה משה. כסף זה הוא ששימש אותה כעבור מספר חודשים כדי לשלם לקצין הגרמני בלודז' עבור ניירות שיאפשרו את יציאת המשפחה. ההימור של האם וההסתמכות על הבטחתו של קצין גרמני, אליו העבירה את כל כספה, נראים כיום כמעט כמעשה טירוף. תחושה זו מתחזקת לאור העובדה שהמשפחה עברה לוורשה ואילו הכסף נשאר לתקופת מה בלודז'. אבל אופייה החזק ויכולת המשחק שלה, הוציאו את בני המשפחה בחודש מארס מוורשה דרך וינה לטרייאסט. שני חיילים גרמנים שמרו עליהם עד מעבר הגבול. "איך לא פחדה?" שואלת בתה "לעמוד שלוש פעמים מול המוות?" (שרייבויס, 1999: 257-274). "היינו מאושרים שניצלנו, היינו מאושרים על עצם היותנו נבחרים לחיים ולא למוות" כתבה דבורה שריבויס שהגיעה לארץ בחודש יוני 1940 בהיותה בת 11. היא הבליעה את האקטיביות בפעולות בני משפחתה, אך הדגישה את ייחודו של מסע הצלה זה.

חלק מגיבורי "מסע הרגע האחרון" לא השתייכו לציונות העובדת ואף לא היו ציונים אקטיביים. כמה מהמשפחות פעלו בשורות הקבוצות הרוזיוניסטיות. להשתייכות זו יש מקום חשוב בעצמאות ההחלטה להגר, במציאת הדרכים והחלופות ובנוסח הסיפור. מאמצע שנות השלושים החלו הרוזיוניסטים לפעול למען יציאת המונים מיהודי פולין. רעיון האבקואציה (פינוי המונים), שהגה ז'בוטינסקי, ולפיו מאות אלפי יהודים ייצאו במהירות מפולין בהסכמת ובעידוד הממשלה הפולנית, הפך לתכנית מעשית. אישים ומוסדות בהסתדרות הציונית החדשה ובשלוחותיה (אצ"ל, בית"ר וגופים רוזיוניסטים אחרים) חיפשו בני ברית אצל מדינות, מוסדות ואישים שונים ברחבי העולם כדי שייסעו לפתוח את שערי ישראל בפני המפונים מפולין. הופעל מפעל העפלה רחב ממדים ואורגנו פעילים שטיפלו בכל שלבי המסע, מדלת השגרירות

בוורשה ועד החוף בנהריה או בתל-אביב. גם אברהם שטרן (יאיר), שהחל לפלס דרך ייחודית ביחסו לשלטון המנדט, תמך ברעיון היציאה מפולין בדרכים חוקיות ולא חוקיות, ונסע מספר פעמים לפולין כדי לארגן את הפעילות. העדויות כורכות תמיד את בני הזוג שטרסמן כמארחיו וכתומכיו של יאיר.⁶ לילי שטרסמן ערכה את שבועון האצ"ל בפולין, "ירחולימה ויז'ולונה" (ירושלים המשוחררת), ומתוארת כמי ששרטטה ותרגמה את הסיסמה "רק כך" שהפכה לסמל העיתון וסמל תנועת אצ"ל. רינת-יה (גורודנצ'יק) רובינסון, קובעת כי בני הזוג שטרסמן וחוג מכריהם הדאיגו את אנשי הסוכנות היהודית כ"מורעלים" על-ידי הרוויזיוניסטים (רובינסון, 2010: 197-199).

כדי לממש את רעיון הגירת ההמונים, הגופים הרוויזיוניסטיים הפעילו מערכת שלמה של סוכני נסיעות, מארגני שיירות, שוכרי אניות וזיפנים מומחים. קהילות בית"ר בדרום אפריקה, בארצות הברית ובמקומות אחרים, מימנו חלק מהפעילות והיא הלכה ותפחה. משפחת שטרסמן וחוג חבריהם, היו פעילים ודאי ידעו והיו קשורים לרשת הענפה של מארגני היציאה מפולין. לילי וילדיה, משפחת אפשטיין וחברים אחרים שהצטרפו למסעם, נעזרו בתשתית החוקית והמחתרתית שפיתחו הגופים. לא רק התשתית החומרית עמדה לצידם בהחלטה. המחשבה הלגיטימית על יציאה מפולין בדרכים לא חוקיות למהדרין, שרווחה בתנועה הרוויזיוניסטית, התקבלה גם על דעתה של לילי שטרסמן ואפשרה את המסע המסוכן. זאב ז'בוטינסקי שלח מכתב אישי לילי שטרסמן בטריאסט, בו כתב שהוא שמח לשמוע שהגיעה עם בניה לטריאסט, ושהנריק שטרסמן הצליח לחצות את הגבול המזרחי של פולין [כך!!]. ז'בוטינסקי שואל האם גברת שטרסמן מעוניינת שינסה לקשר אותה עם מספר עיתונים בארצות הברית.⁷ מנהיג התנועה הרוויזיוניסטית ראה בלילי שטרסמן דמות פוליטית חשובה וידידה אישית וחש מחויבות להגן עליה ועל בני משפחתה. בכרטסת העולים שהגיעו מטריאסט לחיפה באניה "אגיאון" ביום 1.6.1940, מופיעים לילי שטרסמן ושני בניה כארבעת בני משפחת ליטמנוביץ' בקריטריון ג' בתוספת הציון "נשלח אישור מירושלים".

מהגרי הרגע האחרון דומים בפרופיל המשפחתי והכלכלי שלהם ובתכונותיהם האישיות, ויש להם מכנה משותף גם בהשתייכות הפוליטית. לחלקם כבר היו ניירות מוכנים והם היו מיומנים בארצות מזוודות ומגעים עם נקודות גבול. תכונות אלה, בצירוף עם מזל גדול ואינטואיציה טובה, הפכו אותם לקבוצה האחרונה שיצאה מפולין בשנת 1940.

בחירה ומחירה

המשפחות שהצילו את עצמן דאגו רק לקבוצתן הגרעינית הקטנה ביותר. הנאמנות למשפחה הרחבה נדחקה הצידה, ובמקומה עמדה הדאגה לקבוצת ההשתייכות הקרובה ביותר. בכך הקדימו גיבורי מאמר זה התארגנות חברתית חדשה שאפיינה משפחות יהודיות במהלך המלחמה.

מאחורי היה חורף של כפור, מלחמה שרק את ראשיתה טעמנו וכבר הייתה איומה דיה לבשר את הבאות, את המחיקה הטוטלית החשוכה היוודת על העולם [...] הגעגועים לסבתא, עזבנו אותה ולא לקחנו אותה איתנו [...] תמיד חזרנו לאותה משבצת ראשונה מעיקה, לגעגועים אליה [...]. (שרייבוים, 1999: 82)

חנה לאופר סיפרה לנכדה כיצד הסבה את ראשה לאחור וראתה את אביה מוחה דמעה (לאופר, 2009, דקה 3). מברק שהגיע אל בני משפחת שטרסמן מאבי המשפחה בעת ששהו

בטריאסט בציפייה לסרטיפיקט, מעיד על פער בין החלטתה של לילי שטרסמן לבין עולם הערכים של בעלה. הנריק שטרסמן היה כלוא אז במחנה שבויים בסטרוב'ליסק וביקש לדעת מה שלום קרובי משפחתו האחרים:

כתבי הכל בפרוטרוט, מה קרה אתכם מן ההתחלה, איך זה השפיע על הילדים? איך את מרגישה? מה תכניותיך? מה קורה ברחובות? מה קורה עם דִּנְקָה? [אחותו]. (שטרסמן, 2010: 45)

שטרסמן התנתקה בפתאומיות מדנקה, מהורי בעלה ומקרובי משפחה אחרים, וכן מידידים ומכרים. מרגע שהצליחה לעלות לרכבת בלילה קפוא בינואר 1940, היא חשה מחויבת אך ורק לעצמה ולילדיה הקטנים.

משפחתה של דבורה שרייבוים הצילה את עצמה, אולם בדרך נחלשו ההורים וחלו. אבד להם הברק בעיניים, כך נתחה הבת את התמונה שצירפה לסיפור חייה. ומצד שני: "הלבד היה קשה אבל הייתה בו גם קלילות ושמחה [...] בלי העמדות פנים של עושר מעושה [...] הם לא התגעגעו לסיר הבשר וגם לא היה למה להתגעגע [...] עם זאת, זכרה דבורה שרייבוים את סבה וסבתה שנשארו לבד ואף צירפה תמונה קטנטונת המכמירה את הלב (שרייבוים, 1999: 60, 65, 267-271). אימו של דוד רוסקיס האשימה כל חייה את בעלה שביכר את בני משפחתו על משפחתה. הכאב והחשבון, מנעו ממנה לספר את סיפור הצלתם והותיר בועת זיכרון לא פתורה לחלוטין. מישהו אחר מילא אריח זה במבנה הזיכרון המשפחתי.

לילי גולדנברג החליטה לצאת מפולין למרות חוסר הוודאות. רגשי אשמה כבדים ניכרים בין השורות ובהחלטה לכלול בספר שיר ששלחה אחותה הקטנה.

לילי שלנו / בחוץ שרקו כדורים, [...] / למעננו הסתכנה לילי שלנו [...] היא זכתה לימים של אושר / היא נסעה לצפות שם לנו / היא תביא גם אותנו בשעת כשר / למעננו הן נסעה - / לילי שלנו. (גולדנברג, 1992: 151).

דרכיהם של בני משפחת פון וייזל נפרדו בנמל מרסיי. דן פון וייזל זוכר ויכוחים בין הוריו, בהם החליט האב לדבוק באשתו ולעזוב את אימו. טרם הפרידה, חזר האב וולפגנג פון וייזל ממרסיי לפריז כדי לקחת עימו את האם אותה חילץ מווינה כשנה לפני כן. אשתו ואם שלושת ילדיו של וולפגנג פון וייזל, שלחה ממרסיי מברק לפריז, בנוסח שאינו משאיר ספק באשר לבחירה: "וולפי, אניי אחת נסעה בלעדינו. אנחנו בלעדיך. באנייה הבאה אני נוסעת. איתך, או בלעדיך" (דן פון וייזל מצטט את אמו נעמי פון וייזל, 30.5.2011). הבחירה כאן לא הייתה דרמטית כמו במקרים אחרים. בעזרת קרובי משפחה, קשרים וכסף הצליחה הסבתא פון וייזל לעבור ממרסיי לספרד ומשם הפליגה לארצות הברית, אל בתה שעזבה בבהילות את וינה.

הקליטה בארץ החדשה לוותה בהסתגלות מהירה ובוויתורים גדולים. ילדי המהגרים, מושא ההצלה המרכזי, נקלטו במהירות רבה. הם השתלבו בבתי הספר, בתנועות הנוער ועשו חיל. הוריהם התקשו להסתגל, ובמידה רבה, כפי שקורה למהגרים רבים, הקריבו את מאווייהם ועיסוקיהם למען עתיד ילדיהם. לילי שטרסמן לא נקלטה בקלות בארץ הנכספת. היא חשה אכזבה מהציבור העירוני בתל אביב. היא חיפשה לשווא פטריוטיות של אמת, מעוף והקרבה מלאה. תחת זאת מצאה חיי יומיום אפורים ואף ארעיים, שהזכירו לה סטיכיה של מהגרים (Strasman-Lubinski, ל.ת.). היא המשיכה להתרועע עם "המושבה הפולנית" אך נמנעה כמעט לחלוטין מפעילות ציבורית פוליטית. הרתיעו אותה מלחמות האחים, יתכן שנמוגה ההילה

הרומנטית שריחפה על פעולות חוג אצ"ל בו הייתה חברה בפולין. גורמים משפחתיים ואישיים היקשו אף הם על הקליטה ותיעלו אותה לפעילות מצומצמת. היה עליה לגדל לבדה שני ילדים ללא עזרה של המשפחה המורחבת, או עוזרת ואומנת. היא מילאה את המקום של כולם, בנוסף להיותה 'קברניט הספינה', משרטטת המפות ודואגת לכלכלת בני הבית. הסערות שעברו הצה"ר (ברית הציונים הרוויזיוניסטים) והארגונים הצבאיים שצמחו ממנו, היקשו עוד יותר על קליטתה או על פעילותה הפוליטית. זאב ז'בוטינסקי, פטרונה הרוחני, נפטר בקיץ 1940, שעה שהיא עשתה את צעדיה הראשונים בארץ. יאיר, מבאי ביתה בוורשה ומי שדרבן אותה לפעילות והכרה לאומית-ציונית, והיה אולי 'אביה' הפוליטי השני, נרצח בידי הבולשת הבריטית בפברואר 1942. המחיר ששילמה לילי שטרסמן בהחלטה לעזוב את פולין במהירות, היה, אם כן, יותר אישי ופוליטי ופחות משפחתי. היא הניחה מאחור את תקופת הזוהר המחתרתית ובחרה בחיי יומיום שיבטיחו לה שלוה כלשהי. משפחות אחרות המשיכו במסלול הנדודים וחיפשו מקום בטוח לחיות בו או לבנות עתיד כלכלי.

מחיר ההגירה של הרגע האחרון היה, אם כן, בעיקר מחיר נפשי, והיו מעורבות בו תחושות אשמה יחד עם צדקת הדרך. תחושות אלה של נטישה או בגידה, אופייניות לשורדי שואה בכלל ובכך מתקרבת קבוצת המחקר יותר לשורדי שואה ופחות לתחושות של עולים שעזבו את אירופה בראשית שנות השלושים. יחד עם זאת, המרחק הקצר בין היחלצותם מאירופה הבוררת לבין הידיעות המזעזעות שהחלו להגיע מארץ מולדתם, גימדו את מחיר ההשתקעות והעלו על נס את תחושת ההצלה. תחושת צדקת הדרך והגאווה, גברו במידה רבה על תחושות של אשמה ונטישה. איפיונים אלה מקרבים אותם אל ציבור העולים שעלה לארץ ישראל מארצות אירופה בשנות העשרים והשלושים, בהשאירו אחריו באירופה בני משפחה.

כיצד מספרים?

יוסף חיים ירושלמי וחוקרים רבים בעקבותיו, מיפו את מטפורות היסוד של התודעה היהודית הקולקטיבית. הם הציבו את הפרדיגמות הבסיסיות בתבנית זו באמצעות הצגת שני הקטבים: גולה וגאולה. על תשתית זו נבנו מאורעות מכוננים – יציאת מצרים וחורבן בית המקדש מן העבר הרחוק, שואה ותקומה מן העבר הקרוב (ירושלמי, 1988). מחקרים מתחומי הספרות והפסיכולוגיה מטשטשים את ההבדלים שבין סיפור זיכרון, סיפור חיים, וידוי, עדות ואוטוביוגרפיה. מתבססת ההנחה כי לכל פעולת הזיכרון נלוות פעולות של עריכה, ברירת רכיבים, יצירת חוט עלילתי ועיצוב נרטיב קליט (בסוק, תשס"ז).

כמסד נתונים למחקר זה שימשו מאגרי זיכרון שונים בכתב, בעל-פה ובסרט. יומן זיכרונות אינו דומה ליומן הנכתב במקביל לאירועים ובזמן התרחשותם. סביר כי ביומן הזיכרונות יש מראש מרחב ציבורי והוא נועד למסור עדות לבני משפחה או לקהל קוראים רחב יותר. לפיכך, הממד הרפרזנטטיבי שבו בולט יותר מאשר ביומן אישי. בסוג כזה של כתיבה יש מתח קבוע בין האדם הפרטי ותכונותיו לבין האדם המציג עצמו בפני קהל ומחצין את האדם שרצה להיות. מתח זה בולט בחלק מחומרי הזיכרון ששימשו בסיס למחקר. הסיפור המועבר מעובד, מובנה וערוך. כאשר מדובר בזיכרון של הגירה, תבנית עלילה מקובלת היא כזו הבנויה כסיפור מסע בלשי, והתמודדותו של היחיד עם הקשיים עומדת במרכז. זהו סיפור של הצלחה, מגלות לגאולה, מעבדות לחרות. היומנים והעדויות רוויים אופטימיות וקלים להעברה ולקריאה.

יעקב קורץ כתב את עדותו כשנה לאחר שהגיע לארץ, הוא רואיין שוב ושוב ביד הממסד הציוני. כלומר בנה לעצמו מסד נתונים והסדיר נרטיב קליט סמוך מאוד ליציאתו מפולין. לילי גולדנברג וחברה, שבהמשך היה לבעלה, כתבו יומנים קצרים בעת ההתרחשויות. לילי גולדנברג עיבתה את "שלד הזיכרון" שבנתה והפכה אותו לסיפור קליט ואף שילבה והצליבה את יומנו של אליהו גולדנברג, לשם הרחבת שטיח הזיכרון. לילי, שניחנה ביכולת ביטוי, שרטטה נאמנה את חוסר הוודאות באשר להחלטות הגרמנים וגורל היהודים. בנובמבר היא כתבה כי עוד לא הוכנסו לגטו למרות שמועות עקשניות על כך ועל גברים שנכלאו או נלקחו לגסטפו, אולם שוחררו בהמשך, מה שאפשר לה לכתוב: "מתברר שאנחנו מדמיינים לנו דברים באופן יותר גרוע מאשר הם באמת". ככלל, יומנה הקצר רצוף ברגעי שמחה המייפים את המציאות הקשה ובעיקר את הקושי להפנים כי החיים לא יחזרו למסלולם הרגיל:

אני מקבלת את כל העניינים האלה [מידע על חובה לענוד טלאי צהוב בעיר לודז', שריפת בתי כנסת ברחבי פולין ומחסור חמור במזון בערים שונות] בשלוה ובהרבה תקווה לעתיד. תמיד יש משהו הנותן לי הזדמנות להתנחם ולשמוח

מחד גיסא, תחושת הדחיפות או אולי תחושת ההצלחה וההזדמנות, מובעות בביטויים כגון "כאילו איזה כוח מסתורי דחף אותי כל הזמן: קדימה! קדימה! לא להתעכב! לא להשתהות! לנסוע! לברוח!" ומאידך גיסא, מבהירה המספרת כי לא נפרדה כהלכה מהוריה ואחיותיה כאילו היא נוסעת לחופשה בת כמה ימים (גולדנברג, 1992: 120, 136-137). יומנה של גולדנברג הצעירה ממחיש את תחושות התקווה והאכזבה ואת חרושת השמועות שליוותה את חיי יהודי פולין בשנה הראשונה למלחמה.

כל השמועות לא התאמתו. סיכויי יציאה מכאן גדלים [...] כולי רועדת משמחה [...] אין זה החלום הגדול על ארץ ישראל אלא הרצון לצאת מכאן [...] עכשיו אני כמו מסוחררת, אך מה יהיה כשאעלה על האנייה? ואולי עוד אצליח לצאת עם כל המשפחה? רות יצאה מכאן עם כל המשפחה ובוודאי תפעל למעננו [...] רעם משמים - מכתב מאנשל רייס, [שליח הסוכנות שיצא בדצמבר 1939 מפולין לארץ ישראל עם משפחתו והבטיח כי יטפל בהשגת הסרטיפיקט מטעם האוניברסיטה העברית] על סרטיפיקט מארץ ישראל המחכה לי בטרייסט. (גולדנברג, 1992: 90)

פנינה ווייס כתבה את זיכרונותיה בשנות השישים, בהסתמכה גם על הרשימה שפרסם בעלה אברהם בשנות הארבעים. אברהם ווייס כתב רשימה שכותרתה הפשוטה מסמלת את תוכן ושפת הסיפור: "בורשה הנאצית". רעייתו פירטה בהרחבה. הביטוי הפשוט "ובינתיים אפשרויות הנסיעה התמעטו" מובהר בזיכרונותיה של פנינה ווייס בריבוי פניו. איך עמדו בתור וכיצד נכזבו תקוותיהם גם כשהיו בידיהם כרטיסים, איך איחרו את השעה באיטליה וכיצד היו אמורים למצוא נתיבים חלופיים. בנימה מאופקת אך מאוד מפורטת ומדויקת שרטטה את החרדה שהלכה והתגברה, יחד עם הכסף שהולך ומתמעט. משה ווייס הדגיש כי אימו, פנינה ווייס, הבינה שהפעולות הגרמניות לא ייתמצו רק בחיפושם ובאכיפת הוראת הסימון על השרוול, והאיצה באבי המשפחה לצאת מפולין ולא להשתהות (מתוך שיחה עם משה ווייס, קיץ 2011).

לילי שטרסמן מסרה עדויות למכון ז'בוטינסקי, אולם מסעה מהווה רק חלק קטן מהעדויות. בשנות החמישים כתבה ספר אוטוביוגרפי עב-כרס שלא פורסם, בו שילבה יסודות בדויים ונקודות ציון מחייה. שטרסמן שעיצבה את זהותה במו ידיה, עסקה במקצוע הכתיבה והייתה פעילה פוליטית אקטיבית ומעורבת, לא מסרה לילדיה זיכרון סדור. הספר שהשאירה

אחריה ובו השקיעה עמל רב ואף נכונות יוצאת דופן לחשיפה, נותר ללא קוראים. בניה חיפשו בו מה שחיפשו, והם אינם מתכוונים לפרסמו.⁸

באפופיאה המשפחתית של חמולת רוסקיס, שמור מקום של כבוד לסב דוד רוסקיס אשר בליל הסדר של 1939 ניצל את התכנסות בניו והורה להם לצאת מאירופה בטרם יהיה מאוחר מדי. ואכן, בזה אחר זה יצאו בניו בדרכים שונות בדרכם לקנדה. את תחושת ההצלה הדחופה מסכם המספר בפרפרזה על המזמור "דיינו" ובהיפוך לשרשרת חד-גדיא. הוא מחבר בין שני מרחבים ומניח מקום הן לנס האלוהי והן לתחושות הבטן של בני המשפחה:

אילו שלח סבא דויד את איצ'ה והנרי בראש והאחרים לא היו באים בעקבותיהם – דיינו [...]
אילו היו באים בעקבותיהם, אך לא היו מצליחים להביא את משפחותיהם – דיינו [...]. (רוסקיס, 2011: 90)

הביטויים "הרכבת האחרונה", "כמה שעות לפני", "האנייה האחרונה", הובלטו בכל העדויות. ולתפארת החתימה, נוסף הציון: "צוללת גרמניה הטביעה את האנייה [נאו הלאס, בה שטה מליסבון לניו יורק גם משפחת ווייס] בהפלגה חזרה."⁹ משפחת רוסקיס הרחבה, מילאה את פקודת-צוואת האב הקשיש והעיוור, "לצאת ממצרים". אימו של דויד רוסקיס שהייתה בצ'רנוביץ', נחפזה לבוקרשט ביום בו ויתרה רומניה על בוקובינה וצפון רומניה והצבא האדום נכנס לאזור. התהפוכות הפוליטיות ושינויי הגבול לוו בהחרפה קריטית של היחס כלפי היהודים. בקיץ 1940, בשבוע בו עזבו בני משפחת רוסקיס את עירם, עברו הרומנים משלב של איומים ונידוי לשלב של רצח המוני (אנצ'ל, תשס"ב). מסעם, על תחנוני הרבות והעצירות הפתאומיות, תועד במצלמתו של הבן הבכור בנימין. אולם דויד רוסקיס, סוכן הזיכרון, בחר לתאר את התמונות במילים ולא לשבץ. החלטה זו הופכת את הקריאה למסע בילוש תזיתי, אפוף מתח ומסתורין. כדי להמחיש את תחושת הדחיפות והדריכות, מנגידה דבורה שרייבוים את רוח התזית שאחזה באימה עת טיפלה בבריחת המשפחה לעומת האיטיות בה נראו התוצאות של פעילותה. "כנצח נמשכו הבריורים [...]". (שרייבוים, 1999: 59, 69). הדריכות נמשכה כאשר בחרו להמשיך ברכבת לגנואה ולצאת באנייה שיצאה מוקדם יותר לפלסטינה. ההחלטה התבררה כנכונה. יומיים אחר כך הצטרפה איטליה למלחמה.

רות ליכטנשטיין שתיארה את הצלתם של הרבי מגור ובני לויתו, הדגישה את אחריותו של הנס בהצלת האדמו"ר ורבנים אחרים ובני משפחותיהם. למרות הנס, מלווה את הסיפור תחושה של מתח, דחיפות ומהירות יחד עם אווירה בלשית כמעט (תש"ס: 324-330).

איזידור אפשטיין תיאר את המתח שליווה אותם בכל תחנה. בגבול אוסטריה במעבר ארנולדשטיין, פנה אליו איש הגסטפו ודרש ממנו ויזה ליציאה מהרייך. אפשטיין החליט להחציף פנים. "מה זה? אתה מעז להעמיד בספק החלטת אובשטורמפירער? [...]" ההעזה הועילה ואפשטיין קיבל חזרה את דרכו. פעימות לבו, כפי שהעיד, התערבבו בשקשוק הגלגלים על הפסים (סיוון, 2003).

ספרה של אירנה בורסטין ממחיש במבנה ובטקסט שלו את תקופות הרגיעה מול תקופות האימה והמתח. פרקי האמצע של הספר, אודות התקופה מאז הכיבוש הגרמני של ורשה ועד הגעת המספרת ושני הגברים שאיתה לתל-אביב, כתובים במשפטים קצרים, לעתים מילים בודדות במשפט, שורות בנות שלוש עד חמש מילים, ריבוי פסיקים ונקודות, חזרות כמעט אובססיביות על תחושות וביטויים, בכל דף יש יותר רווחים והפסקות ממילים. נוצרת התאמה בין

תצורת השיח לבין תוכנו, וכך מועצמות חוויותיה של המספרת שיצאה אל הלא נודע. במקרה של אירנה בורסטין, תואמת צורת הכתיבה גם את המסגרות הרופפות והמתחלפות של חייה בעת המסע מוורשה לווינה, מטריאסט לסלונקי ומשם לאיסטנבול, חלב, ותל-אביב. תחושת מתח מעיקה מכניסה היטב את הקורא לקצב הנסיעה ברכבת, למתח השעות החולפות, לחוסר הבהירות והחשכה ובעיקר לסקרנות ודריכות לאשר יקרה:

הוא [קונדוקטור אותו היא משחדת לקנות לה שוקולד וכך נפטרת ממנו] מסתובב אל הדלת. שניה אחת, שתיים, עינינו נפגשות, פיו מקומץ, פרוסי. ירד. השארתי אותו מאחור [...] התחנה מאחורינו [...] וינה קרה וגשומה. דמויות במעילים נראות כצללים. עלינו על הרכבת, הלך וחזור, אחת שתיים שלוש, אחת שתיים שלוש, אחת שתיים שלוש [...] דלתות נפתחות. קולות [...].

כאשר הגיעה הקבוצה לתורכיה ומשם לסוריה, חקרו אותה בחשד לריגול. הסיפור יוצר מתח עצום ומלווה באירוניה רבה (Burstyn, 2002: 78-80). היא מרבה באזכורי חשכה, מתארת בדקדקנות את מזג האוויר הגשום והמעורפל ואת הדמויות נטולות הפנים. אירנה בורסטין לא חסה על הקורא. היא מתארת כיצד שיחדה סוכנים שונים בתכשיטים ויהלומים כדי ששיגו עבורה ניירות והקורא דרוך לדעת האם יספיקו בידה האמצעים. היא מתארת בפרוטרוט כיצד נזקקה לכסף נוסף אך לא הצליחה להשיגו, גם לא מחבריה למסע. הדרמה נמשכת גם כאשר הגיעה לתל-אביב והתקשתה למצוא את רחוב פינסקר בו גרו אימה ובני משפחתה, שעזבו את איטליה שבועות ספורים לפניו.¹⁰ מכל אלה עולה הרגשה של אדם המנווט דרכו באומץ, אך נאבק בשעון גדול שקוצב את הזמן, את קצב ההתקדמות ואת סופו של הסיפור.

רוח הזיכרון בכל הטקסטים היא אקטיבית מאוד, רוויה פעלים, מחוות גוף ותחושת ניצחון. רוח כזו רווחת גם באוטוביוגרפיות של יוצאי גרמניה שהיגרו לארץ ישראל. בזיכרונות אלה בולטת גאווה על היכולת להטרים את המאחר ועל הבחירה הנכונה בהתנתקות והגירה מגרמניה. יותר משני שלישי מיהודי גרמניה עזבו אותה, אולם משפחות שהקדימו לצאת, ראו עצמן כאקטיביות וכצופות נכון יותר את העתיד.

גיא מירון הציג סיבות רבות לכתיבת אוטוביוגרפיות בקרב יהודים יוצאי מרכז אירופה. כתיבה אישית המשמרת את ערכי המשפחה ומאששת את מקומו של היחיד, הייתה חלק מהתרבות הגרמנית המודרנית. גם הטרגדיות האישיות שחוו, דחפו אותם לכתיבה. כתיבה אוטוביוגרפית אפשרה דיון בזהות העצמית שנכוותה. אולם מעל לכל אלה, ההגירה הכפויה והטראומתית מהארץ האהובה חייבה יצירת גשרים שבדמיון. כתיבת הזיכרונות היוותה מעין מרפא ואפשרות לבידור עצמי מעמיק אודות מעגלי שייכות וקשר למורשות שונות. עקב הקיטוע החד וקריעת השורשים שכה עמלו לטוות, נאלצו יוצאי גרמניה להבנות שורשים, לפתח מחוז זיכרון וירטואלי, לביים מחדש את התפאורה ואת דפוסי השיח כדי להורישם לבניהם (מירון, תשס"ה). קווים דומים לאלה נמצאו גם אצל גיבורי מחקר זה.

היוצאים כשליחים וכמעבירי אינפורמציה

המשפחות שבהן דן המאמר, היו בין האחרונות שהגיעו מאירופה לארץ ישראל או אל מעבר לים. סביר כי יישאו עימן את החוויות הטריטוריות והמעודכנות ביותר מאירופה השדודה והנסגרת בתוך להבותיה. האם האנשים הביאו עימם מידע? האם היה מי שקיבל מהם פרשנות, ידיעות או חוות דעת על המתרחש? את עיקר האינפורמציה הביאו מי שהיו עסקנים ציונים מוכרים

כאפולינרי הרטגלס שפרסם את רשמיו בעיתונות זומן להעיד ולספר על כך בישיבות של הסוכנות היהודית. עדים נוספים היו שליחים מארץ ישראל שחזרו אליה מפולין או ליטא עד חודש פברואר 1940.

בנובמבר 1942 הגיעו לארץ ישראל 69 אנשי "קבוצת החליפין" - אזרחים ארץ ישראלים שנשארו על אדמת אירופה והוחלפו באזרחים גרמנים מארץ ישראל. אלה השמיעו עדות קשה במיוחד וחשפו לראשונה בפני היישוב בארץ ישראל את זוועות השואה ואת מעשי הטבח הקשים. חברי הקבוצה נחקרו ארוכות בידי שלטונות המנדט, נציגי הממשלה הפולנית הגולה בארץ ישראל, וחברי הנהלת הסוכנות היהודית. הנהגת החברה היישובית ביקשה למנף את העדויות ולהשתמש בהם כאמצעי הצלה לחילוץ יהודים מרומניה והונגריה, בהן היה עדיין משטר עצמאי למחצה (פורת וויץ, תשס"ב: 103-112). כיצד לא נגבו עדויות מחברי הקבוצה שהגיעו בקיץ 1940?

לילי שטרסמן, שעיסוקה בשפה והייתה עורכת עיתון בית"ר בוורשה, סיפרה את סיפור מסעה בין ידידיה, אנשי המחתרות וחברים מהתנועה הרוויזיוניסטית בפולין. הקהילה הפולנית בתל-אביב שהתקבצה טיפין-טיפין בשנת 1940, יצרה חוג חברתי שהתרחב הודות לנציגים של הצבא הפולני הגולה שהגיעו לארץ ישראל, והם חלקו חוויות משותפות. המוסדות הציוניים לא תחקרו אותה ולא השתמשו בה כמקור לאינפורמציה, למרות שהיו לה ידע ומידע חשובים, יכולת ביטוי, וקשרים שעשויים היו להביא תועלת בקשר עם האליטה הפולנית ועם ממשלת פולין הגולה בלונדון. היא, מצידה, הייתה עסוקה בהיקלטות בארץ ובהקמה מחודשת של משפחתה הקטנה, בהרכב חסר, ללא האב הנריק שטרסמן. גם השתייכותם הפוליטית מנעה את השימוש בהם כעדים. היכרותם הקרובה של בני משפחת שטרסמן עם יאיר (אברהם שטרן), ופעילותם באיסוף, שמירה והעברת נשק בפולין, הפכו את לילי שטרסמן לעדה לא נחוצה, אולי אף מסוכנת. סביר כי שטרסמן לא רצתה לחשוף את עצמה ואת ילדיה לסכנות מיותרות, מה גם שהייתה תלויה לפרנסתה גם בכסף שנשלח אליה מהממשלה הגולה בלונדון, כאשר קצין פולני שבוי. קשריה עם משפחת שטרן נמשכו גם לאחר רציחתו של יאיר. הבן גבריאל שטרסמן זוכר כי לאחר הרצח נלווה אל אימו לביקור אצל רוני שטרן, אלמנתו ההרה של יאיר, ואימו הניחה ידה על כרסה של רוני במחווה אינטימית מאוד (מתוך שיחה עם גבריאל שטרסמן, 30.8.2011). קרבה זו לא פתחה לה שער אל הממסד הציוני, לתשומת ליבו ולאמצעי התקשורת שלו.

משפחת אפשטיין ושלישיית באואר-בורסטין שהיו מקושרים לגורמים רמי-דרג בפולין, נעצרו בחלב שבסוריה על-ידי שוטרי חרש צרפתים, נחקרו בחשד לריגול ושחרורו.¹¹ וולפגנג פון ויזל, שניסה לארגן עלייה בלתי חוקית מטעם הרוויזיוניסטים מצרפת, והגיע עם בני משפחתו ביוני 1940, יכול היה לספק פרטים על פליטים, דרכי יציאה וסוכנים (ויזל, 2011). אולם פליטים-עולים אלה היו קשורים עם ממסדים ובעלי-ברית לא רצויים בעיני מוסדות החברה היישובית, ולכן לא ניתנה להם הזדמנות לחלוק את הפרטים החשובים ולשמש כעדים רצויים.

דווקא בארצות הברית, אליה הגיעה משפחת ווייס בתום שישה חודשים של מסע, מערב פסח ועד ערב ראש השנה תש"א, ספטמבר 1940, ניתן מקום לעדות. אברהם ווייס, שהיה דמות מפורסמת בקהילת יהודי פולין בכלל ובוורשה בפרט, כתב רשימה מיד לאחר שמשפחתו הגיעה למקום מבטחים בניו-יורק. המאמר, שעיקרו ניסיון למסור מידע על מצב היהודים בוורשה

הכבושה, פורסם כבר באוקטובר 1940 בכתב העת Contemporary Jewish Record. עיקר הרשימה יוחד להבהרת הקשיים העצומים בהם נתקלה הקהילה היהודית כפרטים וכמכלול תחת הכיבוש הנאצי. סיפור הגירתם המבוהלת של היהודים וניסיונות ההיחלצות באמצעות בריחה, היה קצר יחסית ומעיד הן על הקשיים העצומים בהגירה והן על הכישלונות. ייתכן גם שאברהם ווייס נזהר מחשיפת פרטים מיותרים בתקווה שמאז פסח ת"ש, עת עזב את ורשה ועד ראש השנה תש"א, כאשר הגיע עם משפחתו לניו-יורק, ימשיכו יהודים לצאת מהגנרלגוברנמן בדרכים שונות. פירוט יתר עלול היה לפגוע בדרכי היציאה והמילוט. ווייס סיפר לבני משפחתו כי הדברים שכתב יועדו גם לסקירה בפני ועדת חקירה של הסנט האמריקאי אודות פולין הכבושה. הוא חזר מזועזע מפגישה שהכינה אותו לקראת החקירה. ביקשוהו כי ימתן את דבריו, שמא לא יאמינו לו (מתוך שיחה עם משה ווייס, קיץ 2011).

נוטרי הזיכרון

הסתמכות על זיכרונות, מוקדמים ומאוחרים, מהווה בעיה עבור המבקש לרקום מחדש את תמונת העולם ולנסות לאתר את המניעים להחלטותיהם של אנשים. מריון קפלן עוסקת רבות בחיי היומיום של יהודים בגרמניה הנאצית ובחוויות ההגירה שלהם, וזיכרונות היהודים מהווים מקור שופע לתובנות אליהן הגיעה. עם זאת, הדגישה את הסכנה בשימוש מוגזם בזיכרונות והבטיחה לעקוף את הבעיה באמצעות התחקות אחר מעשיהן של הנשים, שהיוו את מוקד מחקרה, ופחות אחר דבריהן (Kaplan, 1998: 239). הסכנה בהסתמכות יתרה על זיכרונות, כך יש להניח, נובעת מהשפעתו של מרחק הזמן, מנטייה לחוסר איזון בסיפור והשתלטות הרעות [האירועים] האחרונות על הרעות הראשונות. על אלה יש להוסיף את השפעתו של הזיכרון הקולקטיבי על זה הפרטי, בעיקר בברירת השפה ובמפתח הצלילים. "היה לי יותר נוח לזכור את הודו" קובע נחום לאופר (לאופר, 2009, דקה 65), אולם אימו הצליחה להעביר בדרכים שונות גם אל נכדה, ארז לאופר, וגם אליו, את סיפור המסע כולו, ולא רק את החלק המגן והמוגן.

עבודה זו דנה בזיכרונם של יחידים המעבירים אותו לבני משפחתם ומטביעים בהם את תפקיד "כוהן הזיכרון". אופיה הפרטי של ההגירה והקשיים בקליטה בארץ החדשה, לא יצרו "קהילת זיכרון" בקרב המשפחות שעברו חוויות דומות של עקירה והגירה. הממסד הציוני שמיעט לקחת חלק בסיפור ההצלחה, לא יצר היכרויות שהיו מקובלות במסלולי עלייה וקליטה אחרים בהגירה הציונית. לפיכך, כוהן הזיכרון בעלילה ייחודית זו הוא בן המשפחה המספר, מתרגם, אוסף ושומר את סיפור ההצלחה והמסע המופלא. במניפת הזיכרון, הוא זה שמונה או לקח על עצמו את יצירת אתר הזיכרון הווירטואלי והוא המתחזק ומנשים אותו, לעתים מונע גישה ולעתים פותח שער רחב לבית המקדש הזעיר שנוצר. על כובד המשא מספר רוסקיס באירוניה דקה ובהרבה הומור: "הבנתי כבר משחר ילדוטי שהזמן נבצע לשניים: הזמן שלפני/הזמן שאחרי. אמא [הייתה] החבל היחיד מעל תהום הזמן. כמו משה על הר נבו [...] (רוסקיס, 2011: 16 - 17). "באותו זמן ילדים לא שאלו ומבוגרים לא סיפרו. אולם גם אם לא שאלו, הסיפורים מועברים דרך פרוסת הלחם ובכוח השמרים שמחיים פיסות עבר", כתיאורו הסוגסטיבי של דוד רוסקיס (רוסקיס, 2011: 56 - 58).

סביר להניח כי המסע המשותף קשר את בני המשפחה בעבותות חזקים, גם אם לא תמיד נאמרו מילים רבות. שינויי המקום התכופים, ההתנתקות מהמשפחה הרחבה והסכנות הממשיות שארבו להם בכל החלטה, יצרו תא ייחודי שנשמר מול העולם העוין. קשיי השפה

הפכו את היחידה המשפחתית הקטנה למחברת מילון אינטימי, בו ברור לכולם על מה מותר ואודות מה אסור לדבר. שפת הגוף שוכללה, והתקשורת הפיזית תפסה מקום רב בימים בהם אי-ידיעת השפה עלולה להכשיל והאילמות עשויה להועיל. דפוס היחידה הקטנה מול העולם שבחוץ נשמר גם בהגיע המשפחה לחוף מבטחים. האמהות סיפרו סיפורים לבני הבית, בעיקר לבנות, אך גם לבנים, והפקידו בידיהם את הסיפור:

הסיפורים המשפחתיים שלנו עוברים טיפול יסודי, כביסות נמרצות, סחיטה, ייבוש וגיהוץ [...] אמא שלי הייתה מספרת סיפורים מטבעה. על ידה למדתי שטקסטים יש לפענח ולא להבין אותם כפשוטם [...]. (שרייבוים, 1999: 199)

חלק מבני הדור השני והשלישי, מחזיקים בידיהם תעודות ותמונות, מסמכים וסרטים נדירים במופעם ובאיכותם. פריטים אלה עשויים להרחיב את המידע על קבוצות של יהודים שכמעט נעלמו מהזיכרון ומהמדף, ובכל זאת הם חוששים מהעברתם לידיים זרות, גם אם אוהדות. גבריאל שטרסמן, שבעזרתו התחלתי את מחרוזת החיפוש של קבוצת המהגרים, הראה לי תמונות רבות, מסמכים ואפילו סרט שצולם במצלמה ביתית. התמונות הנדירות באיכותן, ובעיקר בחוויות שהן מנציחות, עשויות היו להעשיר את ארכיוני המוזיאונים בארץ. סרט שצולם באחוזת המשפחתית בידי הנריק שטרסמן, אביו של גבריאל, הוקרן ברקע ריאיון שערך רינו צרור עם גבריאל שטרסמן, לציון שבעים שנה לרצח קאטין (צרור, 2010). בכך הפך הסרט לנחלת הציבור, אולם הוא שמור בבית המשפחה לצד תקליט וסרט הקלטה בהם נשמע קולם של הנריק שטרסמן וסבו של גבריאל. גבריאל שטרסמן חשף את השפעת החפצים והמסמכים עליו בביטוי נדיר ועדין:

כשהסרט והתקליט ומעט קטעי דברים מפי אחרים, הם היד האחת הניצבת לזכר אבא, שנרצח בקאטין על-ידי הרוסים, ואני כמעט שבקושי היכרתיו, הרי הם אנדרטה שלעתיים אני סר לבקרה. (שטרסמן, 1974: 445-452)

הכותב מעלה על נס את החשיבה המקדימה של אמו שזכרה לקחת עימה אל המסע הלא ידוע, את התקליט בו צרוב קולו של האב הנעדר.

אורה זיונץ, שנולדה בינואר 1940, היא שמצאה את יומן הזיכרונות של אמה פנינה ווייס. היומן, כך היא סבורה, לא חידש לה פרטים רבים, שכן סיפורי המסע היו שזורים במערכת החיים, כפי שיומן הזיכרונות שוזר את המנהגים מהעבר, את תולדות המשפחה ואת עלילת המסע לצמה מפותלת. זיונץ ובני משפחתה עוסקים בקריאת היומן, תרגומו, העלאתו על הצג והרחבתו באמצעות מסמכים נוספים, כבר כחצי יובל. כמו אמה פנינה ווייס, שהדפיסה את זיכרונותיה לאחר שלמדה קורס הדפסה במכונת כתיבה, גם אורה זיונץ החלה בהקלדת הטקסט לאחר שהתיידדה עם המחשב. ההתקרבות אל היומן חיברה את זיונץ למעגלים משפחתיים קרובים ורחוקים והיא קוראת, מבררת, מאמתת ומעמתת את דברי אמה עם חוקרי היסטוריה ויומנים בני הזמן. בסתיו תשע"ב, פרסמה משפחת ווייס את ספר הזיכרונות של פנינה ווייס במהדורה משפחתית הכוללת גם נספחים ואילן שורשים.

גיבורי סיפורנו קוראים, ממלילים וצורכים את זיכרונות הוריהם גם כמראה למעשיהם והחלטותיהם. ביומנה של פנינה ווייס מוצגת ביקורת אנושית ונשית על חוסר שוויון באהבת הסבים כלפי נכדיהם. החוויה האנושית-משפחתית הזו, מרתקת ומרתיעה כאחד את בני המשפחה, שמתלבטים גם הם בשאלות עתיקות יומין של העדפת ילד על פני אחיו או הורה על

פני בן זוגו. העדפות כאלה נגלות גם בפני דוד רוסקיס בסיפורה המפותל של אמו. קשיים אחרים בקריאת הזיכרונות או בהעברתם, נוגעים לתחושות אשמה או האשמה שמלוות את המשפחות והן קשורות בדרך כלל להחלטה לעזוב כיחידה קטנה ולא להמתין לבני המשפחה המורחבת.¹²

האם ניתן להכתיר את נוטרי הזיכרון של פיסת עבר זו כ"כונה זיכרון"? האם נוצרה כאן קהיליית זיכרון? האם הם מטפחים, כל אחד לחוד או כולם יחד, "מחוז זיכרון"? אילו זיקות יש בין אנשים שחלקו בילדותם גורל דומה, ייחודי?

הדוברים והזוכרים הכירו חלק מבני הקבוצה. דבורה שרייבוים וגבריאל שטרסמן הגיעו לארץ ישראל באותה אנייה ואף למדו יחד בבית ספר בתל-אביב. גבריאל שטרסמן הציג בפני את ארנונה סיון, היא יוהנה אפשטיין הקטנה שאמהותיהן היו מיוחדות. שניהם יחד ערכו לי היכרות עם ספרה המשפחתי של אירנה בורסטין ואף השאילו לי אותו. דבורה שרייבוים הכירה בפני באדיבותה הרבה את עלילות האחים רוטנברג "שיצאו באנייה אחרונה". אני, כתופרת חוטי הקשר, ניסיתי לעניין את בני משפחת ווייס בסיפורו של דוד רוסקיס, שבני משפחתו הפליגו יחד עם אברהם ווייס ובני ביתו מליסבון לניו-יורק. אולם המסע הדומה או המשותף לא הפך אותם לקהיליית זיכרון. הם אינם מטפחים את סיפור המסע הייחודי כרכיב מרכזי בסיפור עברם האישי, ודאי לא כחלק מהזיכרון הקולקטיבי. גבריאל שטרסמן ומשה ווייס היו ילדים בוגרים בעת שיצאו מפולין. הדהוד סיפורם בסיפור המשפחתי, יכול היה לקבל אישוש, טיפוח ופיתוח. אולם הם בחרו להתעניין אך מעט. נראה כאילו חוו את המעבר ואין להם צורך בו כבמשאב. שטרסמן נפגש לעתים קרובות עם חברים של הוריו. גם אם לא היה סיפק בידו לשאול את לילי שטרסמן כל שחפץ, יכול היה לברר ולהתכתב עם עברו באמצעות חוג ידידים ומשפחה. בשליחותיותו הרבות בעולם פגש את הקהילה הקטנה של קרובי משפחה ומכרים וביניהם אירנה בורסטין ובעלה. על המסע לארץ ישראל, על אומץ ליבה של האם, על הסיכונים בדרך ועל ההחלטות יוצאות הדופן, לא דיברו. שטרסמן מציין כי אמו חיזקה את הנרטיב המתעלם. אולי משום שרצתה להכניס לחיים ללא משפחה תומכת וללא אב, מיעטה לספר את המניעים והסיכונים שלקחה. משה ווייס נוהג לבטל את בקשותי ואת בקשות ילדיו לספר דבר מקורותיו ומסרב להיות שגריר זיכרון.

מדוע לא סופר סיפורם ברבים? ייתכן כי "הרעות האחרונות" השכיחו או צמצמו את חשיבותן של "הרעות הראשונות". גיבורי המסע יצאו מאירופה הנשרפת אך עדיין לא הנרצחת. הם נסעו ברכבות ובאניות שהגיעו ליעד אליו נועדו והבטיחו. ההתרחשויות הפכו אותם לפליטים, מהגרים או עולים בתנאים קשים, אך לא לשורדי שואה. ואכן, סיפורם עלול להיבלע בצל זיכרונות האימה וההשמדה ולכאורה אין לו מקום ייחודי. הם לא השתייכו לתקופת עלייה מוגדרת ואפילו ההגדרה "מעפילים" תקפה לגביהם בקושי רב. את הצלחת עלייתם טשטש הפיצוץ באנייה "פטריה" בנובמבר 1940 ואולי אף הגירוש למאוריציוס. אין להם כותר מובחן, תא מיוחד בזיכרון הקולקטיבי הציוני. בנוסף, אימצו בחדווה את הלבוש הארצישראלי או האמריקאי, החדש. הם מעוניינים לשתף בקורות חייהם בצבא או בהצלחותיהם העסקיות יותר מאשר במסע ובהצלה. הוא מלווה את חייהם אולם אין הם צורכים ומנחילים אותו כאבן ראשה בסיפור חייהם.

סיכום: "סבתא רצה עם מזוודה והיטלר רדף אחריה"¹³

זאב שינד, פעיל מרכזי בהעלאת יהודים לארץ ישראל ערב מלחמת העולם השנייה, שרטט פרופיל קבוצתי:

הגיבורים האמיתיים, האלמונים, הלוחמים עד תום בימים אדומים אלה [...] הם המפליגים בספינות הרעועות, 'בכוח הייאוש הגדול' – לעיני עולם אדיש, עיון, ציני, מכשיל ושמח לאיד [...] כמצורעים הכלואים בסירותיהם, על זקניהם נשם וטפם. (הדרי, תשנ"ב: 67-69)¹⁴

קבוצת המשפחות שעשתה דרכה מחוץ לפולין, מספרת סיפור אחר. ה'יאוש הגדול' עמד בגבם, אולם שפת סיפורם ושפת גופם היו חדורי אקטיביות ונחישות ושולבו בהם לוליינות מחשבתית, הסתכנות מחושבת ויכולת ביצוע מרשימה. בסיפור שלהם, העולם פתח חלון והושיט לעתים עזרה, והם מצאו את הסולם או את קוד הכניסה. הם לא חשו כמצורעים וחוו תחושת כוח, צדקת דרך ואומץ על החלטה מהירה ונכונה. הם אכן היו אלמונים. מחקר זה מנסה לחשוף את מסעם, ולשיים ולסיים את אלמוניהם.

הפרופיל הקבוצתי מעיד כי חלק מן היוצאים החזיקו בדרך כלל בתפיסת עולם קפיטליסטית ויזמית. הם עסקו במקצועות חופשיים, וידעו לשאת ולתת אודות מעמדם ושכר עבודתם. למשפחות האלה היה כסף זמין והם השתמשו בו להצלתם, גם אם המחיר נראה באותה עת גבוה מאוד. הם חיפו על זיוף, שוחד ופעולות בלתי חוקיות באמצעות יכולת משחק, העמדת פנים, חוצפה ואינטואיציה. מקום של כבוד שמור לנשים ולאמהות שהיו כוח מניע במסע הצלה זה. מהגרות צעירות בשלהי המאה התשע-עשרה, ציינו כי ההגירה הייתה רק תחנה אחת בבניית זהותן. תחנה שנייה הייתה "להפוך לאדם", והשלישית - "להפוך לאדם ששום שליט או אדם אחר יוכל למחוץ אותי" (Friedman-Kasaba, 1996: 191). בקבוצה המתוארת כאן, השלבים היו הפוכים. גיבורי המסע היו עצמאיים, בעלי תחושת ערך גבוהה והתנגדות פנימית להידרסות. הם מתחו את עצמאותם והפכו כלי אישי לפעולה כנגד מרבית הסיכויים.

האם ניתן לראות בהגירתם הזדמנות שאחרים החמיצו? אירית צ'רניאבסקי קובעת בסוף מחקרה כי עולי פולין בשנות השלושים באו משכבות מבוססות ומקושרות יותר. המון העם נשאר מאחור (צ'רניאבסקי, 2010: 233). בדיונה אודות הגירת בעלי הון מפולין בשנות השלושים, היא קובעת כי בעלי ההון לסוגיו השונים היוו כ-9% מקרב העולים ויציאתם התעכבה גם בשל קשיים שנערמו סביב התזמון והאפשרויות להוצאת ההון (צ'רניאבסקי, 2010: 85; חלמיש, 2006). קבוצת היוצאים באביב 1940 השתייכה ל"שכבות מבוססות ומקושרות יותר" ומרביתם היו בעלי נכסים, קשרים ואפשרויות רבות יותר מההגדרה המינורית של עולים בקטגוריה A על-פי קביעת שלטון המנדט. מקבוצה זו היו ודאי עוד משפחות שיכולות היו לנצל אפשרויות, קשרים ונכסים כדי להיחלץ. על חלקם סיפרו גם גיבורי מחקר זה בתארים את ניסיונות השכנוע מצד קרוביהם להישאר בפולין. המדיניות הגרמנית בנושא לא הייתה מובהקת ולא הייתה עשויה מקשה אחת. בחלק מהאזורים, חלק מהפקידים והרשויות נהגו כאילו לא נסגרו השערים באופן מוחלט. אפשרויות היציאה של יהודי גרמניה ואוסטריה בשנה הראשונה למלחמה, היוו רוח גבית להחלטות מקומיות של קצינים ופקידים גרמנים גם בפולין. אפשרויות אלה נוצלו בהעזה רבה על-ידי גיבורי מחקר זה.

לשאלה הקלסית בדיון אודות הגירה - אילו גורמים היו חזקים יותר: גורמי הדחיפה או גורמי המשיכה - התשובה ברורה מאלה. גורמי הדחיפה וקריאה מדויקת שלהם, הם שדרבנו

את האנשים לצאת מפולין. היציאה הייתה לב העניין, והמשך המסע נראה תמיד ורוד יותר. חציית הגבול לאיטליה היא תמיד לידה מחדש, יציאה מחושך לאור, מעבדות לחרות, מחייתיות לאנושיות. באיטליה עלו בעיות נוספות, אולם עוצמתן הייתה שולית לעומת האימה והסכנות שחווי היוצאים בחצי השנה הראשונה לכיבוש הגרמני בפולין.

קבוצת הזוכרים במקרה הנידון במאמר זה היא קבוצת ביניים (עופר, 2006). רגל אחת נגעה באירועי הכיבוש הגרמני ונכוותה מהם, והשנייה משכה להצלה ביבשת החדשה. הם עזבו חיים באירופה ונאלצו לבנות את עצמם מחדש במהירות בארץ שהצילה אותם. הם נפגשו עם המוות ועמדו מולו, אולם מספר חודשים לאחר שהגיעו לארץ ישראל, כבר הועברו ידיעות איומות על רצח המוני של בני משפחה או קהילות מוכרות. זיכרון המסע מתחיל בחרדה ומצוקה ובוקע אל הצלחה, אופטימיות והצלה. הם חילצו את עצמם ואת הקרובים להם ביותר, אך כעבור זמן קצר התוודעו לאמת המרה כי קרוביהם האחרים אינם עוד בין החיים. ילדיהם נולדו על אדמת אירופה וחוו הפצצות, האפלה וחרדה, אולם גדלו אל תוך האור הים תיכוני והחמסין (מילה זו חוזרת רבות בתיאוריה של אירנה בורסטיין). ההגירה שלהם היא מעבר חד ביותר ממוות לחיים, שכן מיד אחריהם, מעבר לגבם, נסגרו השערים והחל הרצח.¹⁵

השיטה שננקטה במחקר זה הייתה 'דו-קומתית'. בקומה הראשונה נבחנו מהלכי המסעות האישיים, שיש בהם דמיון, אך גם פיתולים שונים. בקומה השנייה התעניינתי במסע האישי הפנימי. כיצד ועד כמה מכוננת ההגירה המחטפית מפולין את זהותו וסיפור חייו של הדור השני.

גיבורי המסע שהיו ילדים בעת המנוסה, מנסים להשאיר זיכרון סדור בחלקים החטופים והמוקדמים של חייהם. "סבא, יש לנו עבודה [...]" כך פנתה נכדתו של גבריאל שטרסמן לסבה בהגיעה לכיתה ז'. והסב אכן נחלץ ל"עבודה שלנו", בנה עץ שורשים ענק ובהזדמנות זו חידש קשרים מעברו. הוא נענה ברצון לאתגר לנבור בזיכרון, לאתר חוליות חסרות ולהסכים עם היעדרן. ארנונה סיון סיירה עם בנה בפולין והעלתה על הכתב את זיכרונותיה. כעת היא שוקלת כיצד להפוך את התעודות והמסמכים שבידיה לחלק מההיסטוריה הציבורית. נחום לאופר ובנו, הבמאי והמפיק ארז לאופר, שהקדים את אביו באינסטינקט השימור, ערכו מסע ארוך שנים שתוצרו הוא שני סרטים משותפים, "דילמת הדאריין" ו"רפסודה לבומביי". נחום לאופר שביקש להתרחק מעברו, שב וחזר אליו כאחוז במשיכת מגנט. משפחת ווייס עסוקה מזה זמן רב בקריאה, תרגום, פיצוח והשלמת יומן הזיכרונות שכתבה האם פנינה. דבורה שרייבוים ודוד רוסקיס שלבו את סיפור הצלת המשפחה בנרטיב העשייה וגיבוש הזהות העצמית. במעין תחפושת שעניינה תרבות היידיש או בניין מדינת ישראל, שובץ מסע הגבורה של הורים שחילצו את ילדיהם מאירופה.

אחת ממטרות מאמר זה הייתה המשך ומרחב נוסף לפרסום ולהוצאת סיפור ההעזה והגבורה מהחוג המשפחתי המצומצם, אל מדף הזיכרון וההיסטוריוגרפיה.

הערות

- ¹ דן פון וייזל מצטט את אמו, נעמי פון וייזל שלחצה על בעלה לצאת מפרץ במאי 1940.
- ² "ייסורי העלייה בימים אלה", דבר 9.1.1941, עמ' 1, 4 (ללא מחבר). כותרת המשנה עומדת בסתירה לכותר הראשי: 'מאמצי הסוכנות להבקיע דרכים חדשות הוכתרו בהצלחה'.
- ³ במקום אחר מדובר על 1,248 עולים יוצאי פולין. ייתכן שההבדלים נובעים מנתינות פולנית המתפרשת כארץ היציאה. חיים ברלס, מי שניהל את המשרד הארצישראלי בז'נבה, ובהמשך באיסטנבול, קובע כי בשנה הראשונה למלחמה הגיעו לטריאסט 671 פליטים מפולין, (ברלס, 1953: 431).
- ⁴ קבוצות יהודים בעלי נתינות ארץ-ישראלית ויהודים בעלי זכות לרישיונות עלייה, הוחלפו במהלך המלחמה בגרמנים שישבו בארץ-ישראל או בקיסרות הבריטית. קורץ הגיע לארץ ישראל בקבוצה שנייה של "מוחלפים".
- ⁵ הרטגלס עצמו לא מספר על הצעה כזו בתיאור פגישת הידנראט עם שלטונות הכיבוש הגרמני. שיחתם נסבה אודות השמועות על הקמת הגטו. (הרטגלס, 1959: 502-505). גם פנינה ווייס מתארת את הפגישה עם המפקד הגרמני בה נכח בעלה, אברהם ווייס ואת חששותיה הכבדים. (ווייס, תשע"ב: 156-157). אברהם ווייס תיאר את הפגישה אצל מפקד העיר, המייג'ור גנראל פון נוימאן-נירודה, ובה שיחה קצרה על הקמת הגטו (שם: 370). רשימתו נכתבה מיד לאחר שהגיע עם בני משפחתו לארצות הברית, בספטמבר 1940.
- ⁶ לזר-ליטאי מתאר את ההכנות, התקוות והכישלון של ארגון חברי בית"ר ליציאה מפולין באוגוסט 1939. השיריה בת כ-1,000 חברי בית"ר נתקעה בעיירת הגבול שניאטין, בין פולין לרומניה. העולים הוחזרו לפולין עם פלישת גרמניה. עשרות הועלו על האנייה "נעמי-יוליה" והגיעו לארץ ישראל 20.9.1939 (לזר-ליטאי, תשי"ז: 272-280).
- ⁷ מכתב מזאב ז'בוטינסקי בניו-יורק ללילי שטרסמן בטריאסט, 18.2.1940, ארכיון ז'בוטינסקי. המידע אודות הגירת המשפחה עבר במהירות שכן שטרסמן עזבה את ורשה עם שני ילדיה באמצע ינואר 1940.
- ⁸ *Strasman-Lubinski, lili, The Big Fear* ללא תאריך בהוצאה ביתית. גבריאל שטרסמן לא ידע על מעשה הכתיבה. ייתכן שבעלה השני של לילי שטרסמן, חיים לובינסקי, לא היה מעוניין לפרסם את הספר ברבים, זאת על אף שלפני פטירתה הפתאומית התנהלו מגעים עם הוצאת ספרים אמריקאית להוציאו לאור.
- ⁹ רוסקיס, 2011: 94. ביטויים דומים מצאתי בסיפור הגירה של בני משפחה מפולין לברזיל. המספר, מרדכי ריבק, תיאר את התרשמותו כנער מההפלגה של בני משפחתו וכי לעיירה הגיעו שמועות שהאנייה בה נסעו, "הוטבעה" בדרך חזרה לדנציג על ידי הצי הגרמני" (מתוך שיחה עם מרדכי ריבק, 22.4.2011, קיבוץ גשר).
- ¹⁰ למרות תיאור זה, ידיעה על שהותה של הקבוצה ביוון, בדרכה לארץ ישראל פורסמה בעיתון, כולל שמות החברים למסע. ברשימה זו נמצאים בני משפחת אפשטיין, הזוג באואר עם הידיד איגנץ בורסטיין. *"Refugees in Greece" The palestine post*, 24.06.1940
- ¹¹ ארנונה אפשטיין זוכרת כי סבבה בכרכרה ברחובות חלב, אכלה גלידה, עת אנשים במדים ניסו לתחקר את אמה בצרפתית, 99: 2002. Burstyn.
- ¹² שיחות עם: אורה זיונץ, ירושלים, 11.7.2011; גבריאל שטרסמן, קרית אונו, פברואר 2011. נחום לאופר מבליע בסרטו *רפסודה לבומבי*, סיפור משנה אודות משפחת שותפם למסע. אשת השותף שהיה לו קאב שני, הגיעה בסיום המלחמה לבומביי, ללא בנם שנספה.
- ¹³ כך סיכם בנה הקטן של ארנונה סיון את עלילת המסע של סבתו. ארנונה סיון, מרץ 2011.
- ¹⁴ זאב שינדל 1953-1909, חבר קיבוץ אילת-השחר, היה פעיל בארגון עלייה ב' ומ-1941 שהה באיסטנבול כחבר ועד ההצלה המאוחד שליד הסוכנות היהודית. את הדברים נשא ביוני 1942 בפני ועדת העלייה של הסוכנות היהודית.

רשימה ביבליוגרפית

עדויות וספרי זיכרונות

- אטרמן, י' (2010). *סיפור חייו*. הוצאה פרטית.
- גולדנברג, ל' (1992). *ברדת המסך*. הוצאה פרטית.
- הוועד להקמת ציון לזכרה של א"ל לובינסקי (1960). *ספר אילה [לילי] לובינסקי*. תל-אביב.
- הרטגלס, א' [אפולינרי] (1959). החדשים הראשונים בכיבוש הנאצי, בתוך: י' גרינבוים (עורך), *אנציקלופדיה של גלויות וארשה ב (498-510)*. הוצאת חברת אנציקלופדיה לגלויות.
- ווייס, פ' לבית קרמר (תשע"ב). *זיכרונות 1939-1940*. הוצאה פרטית.
- ויזל, נ' בקפלי ההיסטוריה: <http://www.igun-jeckes.org/?CategoryID=290&ArticleID=1367> (נדלה בקיץ 2011).
- סיון, א' (2003). *מורשה לתל אביב ברכבת, הסיפור שלי*. 26.7.2003. הוצאה פרטית.
- קורץ, י' (תש"ד). *ספר עדות, רשימותיו של יהודי מוצל מהגרינום הנאצי בפולין*. תל-אביב: עם עובד.
- רוסקיס, ד' (2011). *בארץ מאמע-לשון*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שטרסמן, ג' (1974). 'אבי, האומה - במה למחשבה לאומית', 41, 445-452.
- שטרסמן, ג' (2010). *עדות אישית מצמררת: כך הוצא אבי הקצין להורג. האומה - במה למחשבה לאומית*, 178: 43 - 54.
- שרייבוים, ד' (1999). *אל ראש הר חשוף*. ירושלים: כרמל.

Burstyn, I. (2002). *Lives I Have Lived*. Victoria: B.C. Trafford.

Strasman-Lubinski, L. (n.d.) *The Big Fear*.

Weiss, A. (1940). In Nazi Warsaw, *Contemporary Jewish Record*. 3 (5). pp. 495- 496.

ספרים ומחקרים

- אלקין, ר' (תשע"א). ביטאון החדשות היהודי 1938-1943: שופרם האחרון של היהודים בגרמניה, *ילקוט מורשת*, 88: 59-93.
- אלרואי, ג' (2008). *המהפכה השקטה, ההגירה היהודית מהאימפריה הרוסית 1875-1924*. ירושלים: מרכז שז"ר.
- בסוק, ע' (תשס"ז). לשאלת ערכן ההיסטורי של אוטוביוגרפיות בני נוער מאוסף יווא, *מדעי היהדות* 44: 137-164.
- ברלס, ח' (1953). העליה והמשרד הארצישראלי המרכזי, בתוך: י' גרינבוים (עורך) *אנציקלופדיה של גלויות וארשה א' (עמ' 413-432)*.
- ברנשטיין, ד' (תשע"ב). נישואין פיקטיביים – רווקות מחפשות מוצא: אשנב לדילמות מוסדיות ולמתח בין הפרטי לציבורי, *ישראל, כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל*, 18-19: 5-30.
- גוטרמן, ב' (תשע"א). *צביה האחת, סיפור חייה של צביה לובטקין*. תל-אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ויד ושם.
- גורביץ, ד', גרץ, א', ובקי, ר' (תש"ה). *העלייה, הישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסיה בארץ ישראל*. ירושלים: המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית לארץ ישראל.
- הדרי, ז' (תשנ"ב). *צומת קושטא-שליחות כנגד כל הסיכויים 1942-1945*. תל-אביב: משרד הביטחון.
- זרי, ר' (1989). יהודי גרמניה בין בריחה להגירה, *משואה יז*: 57-72.
- זרי, ר' (תש"ן). *בריחה בטרם שואה*. בית לוחמי הגטאות.
- חלמיש, א' (2006). *במרוץ כפול נגד הזמן, מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים*. ירושלים: יד יצחק בן צבי.

- טובי, י' (תשע"א). *מלחמה בלי גבולות, התנועה הציונית הרביעיונית וסוגיית העלייה לארץ ישראל בשנים 1930 - 1940*. חיפה: אוניברסיטת חיפה ומכון ז'בוטינסקי.
- ירושלמי, י"ח (1988). *זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי*. תל-אביב: עם עובד.
- לבנת, ח' (2009). *כמה יפה להיות יהודי: עיצוב זהות לילדים יהודים בגרמניה בשנים 1933-1938*. ירושלים: יד ושם.
- לוי, ד' (1989). *תקופה בסוגריים: 1939-1941*. ירושלים: האוניברסיטה העברית ובית לוחמי הגטאות.
- לזר-ליטאי, ח' (תשי"ז). אף-על-פי ספר עלייה ב'. תל-אביב: מכון ז'בוטינסקי.
- ליכטנשטיין ר' (תש"ס). *עדות - חורבן יהדות אירופה*. ירושלים: מוסד הר"מ לוי.
- מייזליש, פ' (1998). *גם יהודי גם פולני, יומנו של ויקטור חיות*. רמת-גן: אוניברסיטת בר אילן.
- מירון, ג' (תשס"ה). *מ'שם' ל'כאן' בגוף ראשון, זיכרונותיהם של יוצאי גרמניה בישראל*. ירושלים: מאגנס.
- מכמן, ד' (תשנ"ח). *השואה וחקרה: המשגה, מינוח וסוגיות יסוד*. תל-אביב: מורשת.
- מרגליות א' (תש"ן). *בין הצלה לאבדן, עיונים בתולדות יהודי גרמניה 1932-1938*. ירושלים: יד ושם.
- עופר, ד' (2006). *בעקבות הזיכרון ניצולים ובני משפחותיהם, המקרה של פליטי קלאדובו-שאבאץ, ישראל, 201 - 237*.
- פוננסקי, ר' (תש"ס). *להיות יהודי בצרפת 1939-1945*. ירושלים: יד ושם.
- פורת, ד', וויץ, י' (תשס"ב). (עורכים). *בין מגן דוד לטלאי צהוב, היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939-1945, קובץ תעודות*. ירושלים: יד ושם, יד יצחק בן-צבי.
- פרבשטיין, א' (תשנ"ח). *יומנים ופרקי זיכרונות כמקור היסטורי - יומנו וזיכרונותיו של רב בבית עבדים קוני'ל*. מחקרי יד ושם, כו: 71-98.
- פרידלנדר, ש' (2009). *שנות ההשמדה 1939-1945, גרמניה הנאצית והיהודים*. תל-אביב: עם עובד.
- פרייליך מ' (1999). *התבוללות ופולוניזציה בקרב יהודי פולין בין שתי מלחמות העולם: היבטים ארגוניים, חברתיים ופוליטיים*. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- צ'ריאבסקי, א' (2010). *עליית יהודי פולין בשנות השלושים של המאה העשרים*. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- רובינסון (גורדנצ'יק), ר' (תשע"א). *סערה מסייעת, התנועה הרביוניסטית בשנים 1925-1940*. ירושלים: יד יצחק בן צבי ומכון ז'בוטינסקי.
- רינגלבלום, ע' (תשנ"ג). *כתבים מימי המלחמה כרך א'*. ירושלים: יד ושם.
- שמיר, מ' (2001). *יאיר: אברהם יאיר שטרן, חייו, מלחמתו, מותו*. תל-אביב: זמורה ביתן.
- תדהר, ד' [מ-1945]. *אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, כרך 15: 4754-4755*.
- Friedman-Kasaba, K. (1996). *Memories of Migration: Gender, Ethnicity, and Work in the Lives of Jewish and Italian Women in New York, 1870-1924*. N.Y: State University of New York Press.
- Kaplan A.M. (1998). *Between Dignity and Despair, Jewish Life in Nazi Germany*. Oxford: Oxford university press .
- Kaspar von Greyerz, (2010). *Ego-Documents: The Last Word? , German History, 28(3), pp. 273-282*. Oxford: Oxford University.

פילמוגרפיה

- לאופר נ', ולאופר, א' (2006). *דילמת הדריין*.
- לאופר, נ', ולאופר, א' (2009). *רפסודה לבומבי*.
- צור, ר' (2010). *חוצה ישראל עם גבריאל שטרסמן*, פרק 480.

נספח

פרטים ביוגרפיים אודות גיבורי המסע והמחקר

- **אפשטיין** איידור (Isydore, Epsztein) (1905-1968) ולידיה (1907-1976) ובתם בת הארבע יוהנה דורותה (Johanna Dorotah). יצאו מוורשה בפברואר 1940 מטרייאסט ליוגוסלביה, יוון ותורכיה. באוגוסט יצאו לכיוון חלב ודרך ראס א-נקורה הגיעו לארץ ישראל. ארנונה סיון סיפרה את אירועי המסע בתדפיס: *מוורשה לתל אביב ברכבת, הסיפור שלי*, 26.7.2003. הוצאה משפחתית.
- **בורסטין** אירנה (Irene Burstyn) (1917-2002); בורסטין איגנץ (Ignace Burstyn) (1908 – 2002). אירן נישאה ליעקב באואר (Jacob Bauer) רופא אמיד בוורשה. התקרבה אל משפחת שטרסמן ואל החוגים הרוויזיוניסטים. יצאו מוורשה בפברואר 1940. בחודשים בהם שהו כפליטים באיטליה, התאהבה באיגנץ בורסטין שהפך בהמשך לבעלה. נדדו מאיטליה דרך יוגוסלביה ויוון לתורכיה. באוגוסט 1940 יצאו מתורכיה דרך חלב וביירות והגיעו לארץ ישראל דרך הגבול הצפוני בראס א-נקורה. ב-1941, משפחת בורסטין עזבה את ארץ ישראל לדרום אפריקה ובהמשך הגיעה לקנדה. את נדודיה וקורותיה העלתה אירנה על הכתב בספר *Lives I Have Lived* (2002).
- **וגשול** (Wagshul) גדליה (1889-1958) וגיטל (1907-1995) מוורשה. גיטל וגשול יצאה באפריל 1940 עם שני ילדיה ברנרד (ברוך) ומיכאל הקטנים והגיעה לטרייאסט, שם חיכה בעלה.
- **ווייס** פנינה (Perl Wiess) (1907-1969) לבית קרמר, רעייתו של הרב אברהם ווייס ופעילה בחוגים דתיים ציוניים בוורשה. פספורט שהונפק עבורה לקראת הקונגרס הציוני ה-כ"א, יחד עם "דרישה" של "ישיבה יוניברסיטי" בניו יורק עבור ד"ר אברהם ווייס, אפשרו את יציאת המשפחה מוורשה באפריל 1940. עימם ברכבת יצאה הפמליה של הרבי מגור. פנינה ואברהם ווייס ושני ילדיהם משה בן שש ואורה בת חצי שנה, שהו בטרייאסט, רומא, נאפולי, גנואה. משם טסו לברצלונה וליסבון. באוגוסט 1940 הפליגו באנייה "ניאה האלס" לניו יורק. פנינה ווייס הדפיסה באנגלית את יומן הזיכרונות שלה בשנות השישים המוקדמות. משפחתה תרגמה את הספר, ערכה והוציאה אותו לאור בתשע"ב במהדורה משפחתית. *פנינה ווייס לבית קרמר, זיכרונות 1939-1940*.
- **פון וייזל** וולפגנג (Wolfgang von Weisl) (1896-1974) מווינה. היה רופא וקצין בצבא האוסטרי. עלה לארץ ישראל ב-1922, שימש כפעיל מרכזי ב"הסתדרות הציונית החדשה" ועיתונאי שהרצה וטייל במרחבי המזרח התיכון. שהה בווינה עת פלשו הנאצים לאוסטריה. עזב עם משפחתו לפריז. אשתו, נעמי פון וייזל (1906-1993) בת למשפחת צוקרמן וילדת גדרה. במאי 1940 עזבו את פריז בבהילות עם שלושת ילדיהם הצעירים ונעו דרך יוון, תורכיה, סוריה ולבנון עד שהגיעו לארץ ישראל דרך ראס א-נקורה ביוני 1940. נכדתם ניבה פון וייזל מספרת את קורות המשפחה באתר: <http://www.irgun-jeckes.org/?CategoryID=290&ArticleID=1367>
- **לאופר** חנה (Hanna Laufer) (1911-1994) ויעקב ראובן לאופר (Jacob Laufer) (1905-1988) מכשאנוב. יעקב לאופר היה איש עסקים שסחר עם המזרח התיכון. אשתו הצליחה לצאת עם בנה הקטן נחום לאחר ששכנעה את איש הגסטפו בכשאנוב כי סרטיפיקט לישראל מחכה לה בטרייאסט. יצאו מכשאנוב ב-19.4.1940 ומסעם הסתבך. נדדו יחד עם האב וחברו לעסקים דרך תורכיה, נהר החידקל, עיראק, בצרה והגיעו לבומביי. תולדותיהם מסופרות בסרט שהפיקו ב-2009 ארז ונחום לאופר: *רפסודה לבומביי*.
- **ליטמנוביץ'** יעקב (Jacob Litmanovic) (1909-1989) מלודז'. נציב בית"ר בשווייץ, רופא אמיד ובעל רישיון טיס. עלה לארץ ישראל ביוני 1940 עם לילי שטרסמן ושני בניה כמשפחה אחת. בארץ ניהל את בית החולים הדסה בתל-אביב.

- **סקורה ריילה** (Rile Skura) (1967-1900) מלודז'. יצאה מוורשה עם בעלה משה ושתי בנותיה דבורה ומרים בפברואר 1940. קורות המשפחה, השלובים במעשה הציוני מופיעות בספרה (1999) של דבורה שרייבויס. אל ראש הר חשוף.
- **פולמן/גולדנברג** לילי (Lily Fullman Goldenberg) (2009-1921). גדלה בוורשה והתעתדה ללמוד באוניברסיטה העברית בירושלים. אליהו גולדנברג, חברה ואהובה, הצליח להסדיר את יציאתה מוורשה. עזבה את ורשה במאי 1940, אחרונת היוצאות בקבוצת מחקר זו. את קורותיה מספרת ברומן האוטוביוגרפי: *ברדת המסך*.
- **פינקלשטיין** ליאון (Leon Finkelstein) (1945-1892). חי בוורשה והקים בה את בית החרושת לתרופות 'פרוטון', ייבא חומרי גלם וזכויות לייצור תרופות מגרמניה ושווייץ ועשה חיל. ב-1923 נישא לרחל בלייברג (Ruchla-Laia Blaiberg) (1993-1900), בתו של סוחר שהתעשר מייצור כפתורים עבור מדי הצבא הצארי. מ-1935 קנה קרקע והעביר ציוד לארץ ישראל. בנותיו, אירינה (1924) ורות (1929). האב ליאון נפצע בראשית המלחמה ואת מכירת הרכוש והשגת מסמכים תמורת סכום אדיר, עשו עוזרו הנאמן והמבשלת הגרמנייה שטיפלה בבנות. המשפחה הגרעינית יצאה באפריל 1940 מוורשה והגיעה לארץ ישראל ב-1.6.1940 באנייה 'אגיאון'.
- **רוסקיס** ליאו לייב (Roskies Leon) (1976-1905) ומאשה לבית ולצ'ר (Roskies Masha) (1999 – 1906). חיו בקרוסנו ועברו לצ'רנוביץ', שם הקים לייב רוסקיס מפעל לגומי. רוב בני משפחת רוסקיס עזבו את אירופה בהוראת הסב, מיוני 1939. הגיעו לליסבון והפליגו באוגוסט 1940 לניו-יורק ומשם לקנדה. סיפור ההצלה ותולדות המשפחה כבבואה לעולם היהודי מופיעים בספרו של דוד רוסקיס *בארץ מאמע-לשון*.
- **שוויסגולד** (Shwisgold) (אריאלי) חיים (1950-1894) ורבקה (1986-1895) מלודז'. היו שותפים במפעל טקסטיל גדול. ב-1935 העבירו חלק מהמכונות לארץ ישראל. לאב היה דרכון פולני וזיה לארץ ישראל. במרץ 1940 יצאו מוורשה עם שני ילדיהם, עדה בת 14 ולולק בן 17.
- **שטרסמן** לילי (Alicia Lili Strasman) (1959-1908) רעייתו של הנריק שטרסמן, מתרגמת מאנגלית לפולנית. מאמצע שנות השלושים, התקרבה אל החוגים הרוויזיוניסטים וביתה שימש מקום מפגש לפעילות והתארגנות של הצה"ר ובית"ר. אירחה את אברהם שטרן בביקוריו בוורשה. יצאה עם שני בניה, גבריאל ואבניאל, בינואר 1940 ברכבת מוורשה לטרייאסט. נישאה בנישואין פיקטיביים ליעקב ליטמנוביץ, איש אצ"ל ומכר ותיק. עלתה לארץ באנייה 'אגיאון' עם בניה. הנריק שטרסמן (Henrik Strasman) (1940-1903), משפטן ואיש עסקים מוורשה. מקורב לחוגי הממשל בפולין, קצין בצבא הפולני. התקרר לציונות הרוויזיוניסטית והיה פעיל ברכישת נשק, אימונים צבאיים בהרי הקרפטים, ועלייה בלתי חוקית. נרצח בידי הסובייטים בקאטין (Katyn) במרץ 1940, עם עוד אלפי קצינים פולנים. סיפור המשפחה מתועד ברשימות שפרסם הבן גבריאל שטרסמן, בספרים לזכר לילי שטרסמן. וגם בספר שטרס פורסם: *Strasman-Lubinski, lili, The Big Fear*.